८

त॰ री॰ ॐ स्वस्तिश्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ नत्वा विश्वेश्वरं सांबं कृत्वा च गुरुवंदनं सिद्धांतकौमुदीव्याख्या क्रियते तत्त्व
१ बोधिनी १ विघ्नविघाताय कृतं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते मुनित्रयमित्यादिना त्रयो
वयवा यस्य त्रयं संख्याया अवयवे तयप् द्वित्रिभ्यां तयस्यायच् मंतारो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगंतारो मुनयः मनेरुच्चै
त्यौणादिकसूत्रेण मनेरिन् उकारो मनेः परः इत्प्रत्ययश्च गुणः स्कन्ते हि भवति किदित्यनुवर्त्तनात् उपरकरणाद्य
नेकं पाणिनिकात्यायनपतंजलीनां त्रयं मुनित्रयं ननु स्वयं सुवेन मस्कृत्यस्य त्रैवात्रापि नमः स्वस्तीत्यादिना
म॰ द॰ चतुर्थी स्यात् मैवं उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति वक्ष्यमाणत्वात् नमस्करोति देवानितिवत् द्वि
तीया याप्रवृत्तत्वात् किंच अहृत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे नमः शब्दस्यात्र निरर्थकत्वात्तद्योगे चतुर्थी न भवति २
स्वार्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्तेः स्वयं नुवेन मस्कृत्यस्यत्र तु स्वयं नुवमनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षायां क्रि
यार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी तिमन्तलए वस्फुटीभविष्यति नन्वेवं नमः स्वस्तीति सूत्रे नमः १ पदस्यार्थमिति श
क्यहरयेनमद्वृत्त्यत्र हरिमनुकूलयितुमित्याद्यविवक्षितेसे वधसामान्ये प्रस्थापायां तत्र [illegible] यवादतया
तस्यावश्यकत्वात् तदुक्तौ रितिभिर्भाष्यपाणिन्यादीनामुक्तीः सूत्रवार्त्तिकभाष्याणीत्यर्थः तस्य मुनित्रयस्योक्ति

रितिप्रारब्धानेपिमुनिसमुदायेन स्त्वंत्रवार्त्तिकं भाष्यं [redacted] वोक्तमितिसमुदायिनां मुनीनामभे
वोक्तीरितिपर्य्यवस्यति परिभाव्येतिपर्य्यालोच्येत्यर्थः नत्वपरिपूर्वकस्य भवतेस्तिरस्कारार्थत्वात्कथमत्रत्रा
नार्थतेतिशंकायां परीत्यस्य भावीतिचुरादिणिजंतेनयोगात् केचित्तुभवतिनायोगमभ्युपेयेत्याप्याहुः परोभुवोऽव
ज्ञानइतिसूत्रेपरोभुवइत्यस्यावज्ञानइतिविशेषणात्ततिरस्कारार्थत्वनियमः मनसापरिभाव्यकिंचिदित्यादि
त्व ५ प्रीहर्षादिप्रयोगश्च अतएवात्राप्रयुक्तदोषशंकापिनास्तीति अन्येत्ववताद्वरः परिभवः परिभावः तिरस्क्रियेति
कोशात्परिपूर्वकाद्भवतेर्घजंतादेवतिरस्कारप्रतीतिर्नान्यस्मादित्याशंकेवात्रनास्तीत्याहुस्तन्मंदंपरिभवपू
रिभवतीत्यतोपितिरस्कारप्रतीतेः वैयाकरणेति व्याकरणमधीयतेविदंतिवा वैयाकरणाः तत्सिद्धांतानांकौ
मुदीप्रकाशिकेत्यर्थः निर्दुष्टसकलजनाह्लादकत्वसाम्येनकौमुदीशब्दप्रयोगः करिष्यमाणायाऽपिकौमुद्याबुध्या
सन्निधायित्वादियमित्यंगुल्यानिर्देशः विरच्यतेमयेतिशेषः रचीप्रतिपत्नेप्रतियत्नोगुणाधानंविपूर्वादस्माद्व
र्त्तमानसामीप्येनविष्यदर्थेवर्त्तमानप्रत्ययः अइउण् णानुबंधोऽणसंज्ञार्थः ऋलृक् ककारानुबंधस्त्वक्
इकुंउक्संज्ञार्थः एओङिति ङकारराङ्संज्ञार्थः ऐऔजिति चकारस्त्वचइचएचऐचसंज्ञार्थः वर्णानामसंहि
तत्वेनबोधनायसंहितायाऽविवक्षणादेतेषुसंधिः स्वराणांचादित्युपाचाम्वादयोऽसत्वे इतिनिपातसंज्ञायां

त॰बो॰
२

निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावान्न संधिरित्यन्ये स्यादेतत् अकाराद्युपदेशेन यथा [illegible] नतु स
वर्णानामाकारादीनां ग्रहणात्तथाकारादयो नोपदिष्टास्तथा ऋलृवर्णावपि सावर्ण्यादिकारोपदेशेनैवोभयसिद्धेः।
किं पृथगुपदेशेन तत्र जातिपक्षे ऋलृवर्णयोः पृथगुपदेशो व्यर्थकस्तयोर्भिन्नजातित्वादिति वाच्यं सावर्ण्यविधे
कजात्युपदेशाज्जात्यंतरस्यापि लाभात् ऋलृवर्णयोः प्रत्येकं त्रिंशतः संज्ञासिद्धये अणुदित् सवर्णस्येति सूत्रे
ऽण्ग्रहणस्य जातिपक्षे प्रत्याख्येयत्वादिति चेत् अत्राहुः ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुमुभ
योरुपदेशः तत्फलं तु क्लृप्तशिखस्यापत्यं क्लृप्तशिखस्य ह रालोबाधनेन क्लृप्तशिखेति सिद्धम् ऋलृवर्णयोः
सावर्ण्यस्यानित्यत्वेन तु अनृत्वदिति पर्युदासात् इकारस्येव लृकारस्यापि प्लुतो न स्यादिति समाधानं तत्र सम्यगनुपल
ब्धत्वादर्शनीया इति हयवरट् टानुबंधोऽट् संज्ञार्थः हकारोपदेशस्तु अट् अश् हश् इण् ग्रहणेषु हकारग्रह
णार्थः अर्हेण अट्कुप्वाङ् नुम्व्यवायेऽपीति णत्वं देवाहसंति इत्यत्र भोभगो अघो अपूर्वस्य योऽशि इति रोर्यत्वं देवाहसंति हुपि
वेत्युत्वं लिलिहिढ्वे लिलिहिध्वे विभाषेट इति ढः लण् णकारोऽनुबंधः अण् इण् यण् संज्ञार्थः ननु अण् इति
केचित्पूर्वेणैव णकारेण गृह्यते केचित्तु परेणैव णकारेण इण् इति तु परेण [illegible] णकारेणैव तथा च किं संदे
हायानुबंधांतरमेव कर्तुमुचितं सत्यं व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति परिभाषा ज्ञापना

र्थं पुनर्णकारोऽनुबन्ध इति स्थितम् । माङ्के ञमङणनम् मकार इत्संज्ञार्थः अम् यम् ञमं संज्ञार्थः । झभञ् ञकारो यञ् संज्ञार्थः । घ
ढधषिति षकारस्तु झष् भष् संज्ञार्थः जबगडदश् शानुबन्धोऽयं अश् हश् वश् झश् जश् बश् संज्ञार्थः खफछठथचटतवि जश् बश् २
ति वकारस्तु छव् संज्ञार्थः कपयिति यकारो यय् मय् झय् खय् चय् संज्ञार्थः शषसरिति रेफस्तु यर् झर् खर्
स्त्र ५ चर् शर् संज्ञार्थः हलिति लकारं अल् हल् वल् रल् झल् शल् संज्ञार्थः पुनर्हकारोपदेशस्तु वल् रल् झल् शल्
ग्रहणार्थः रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति क्त्वादि लक्षण इट् स्नि हि त्वा स्नेहित्वा न स्त्वा
सेडिति निषेधवाधित्वा रलो व्युपधादिति वा कित्वं अदाग्धा घकारस्यासिद्धत्वेऽपि हकारस्य झलत्वात् झलो
झलीति सलोपः अलिट् न पातनइति कश्च ननु पुनर्हकारस्योपदेशस्यावश्यकत्वेऽपि शर् मध्य एव हका
रपठित्वात् अलो तस्य हलो नंतराः संयोगः झलो झलि शल इगुपधेत्यादि सूत्राणि सानुबन्धानि नानि अतोऽस्य पादनि ५
हयो नं तराः संयोग इत्येवं सू पाणिरेफानुबन्धात्येवं कृत्वा हलिति प्रत्याहारः सूत्रे त्यज्यतां तथा हि सति हरिर्हसति
हरिर्हरिं पश्यतु इत्यादि न सिध्येत् तत्र खरवसानयोर्विसर्जनीयो वाशरीत्यादि प्रसङ्गात् अतो हलिति सूत्रमावश्यक
मेव एवं च हलिति सूत्रे ग्रन्थमिति वक्ष्यमाणग्रंथानां विस्वरसतः संगच्छते स्थाणादि संज्ञार्थं प्रयोजनं येषां तानि इति

च ३ अणादि संज्ञा हरं त्वमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारस्तु रं त्वं हरिति
न्यासेनावसाहर प्रत्याहार बोधक सूत्र समुदायानां त्वं
मिदित्यर्थे न वा एकैक इति भावः ॥ ८ ॥

न्या॰दी॰
१

विग्रहः अणादिसंज्ञाभ्य इमानीत्यस्य पदविग्रहो वा अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिंगता चेति वक्ष्यमाणत्वात् एषामंत्याद्
त इति एषां सूत्राणामंत्याणादयोः हलंत्यमित्यनुपदं वक्ष्यमाणेनेत्संज्ञकाइत्यर्थः अकारश्चेति अनंतरत्वात्पृथगु
क्तिः वचनपरिणामेन इदितिसंबध्यते इत्संज्ञा चास्योपदेशेजनुनासिक इत्यनेन नए वंचणादिभिरिद्भिरादिरंत्ये
नेति वक्ष्यमाणेन प्रत्याहारग्रहणात् अणादिसंज्ञार्थानीति यदुक्तं तत्संगच्छते इति भावः अकारश्चोच्चारणार्थ इति न
तु लण्सूत्रस्थाकार इत्येवं प्रयोजनाभावे इत्यर्थः हलंत्यम् अन्ते अवसाने भवमंत्यं दिगादित्वाद्यत् उपदेशेजनुनासिक
इ रित्यत उपदेश इदिति चात्रानुवर्त्तते आदिरंत्येनेति सूत्रेण सहान्योन्याश्रयमाशंक्याह तत्रा तं परिहरति हलि
ति सूत्रेंत्यमिति हलित्यंत्यमिति विग्रहे सप्तमीति योगविभागात् सुप्सुपेति वा समासः इति भावः यद्वा षष्ठीतत्पु
रुषोऽयं हलिति सूत्रस्यांत्यमित्यादि इति व्याख्यानसंभवात् आदिरंत्येन सहेता अंत्येनेति किम् सुडिति प्रत्याहारस्तृ
तीयैकवचनाव्ययेन मा भूत् इति काशिकाकृत् यद्यपि टकारोत्र संघस्य टाटकारो प्यंतो भवति तथाप्यंत्येनेति ग्रहण
सामर्थ्यादंत्यत्वप्रयुक्तायस्येत्संज्ञा तेनैव प्रत्याहारः न हि टा टकारे हलंत्यमितीत्संज्ञा प्रवर्त्तते नचैवं रप्रत्याहारासि
द्धिः लण्सूत्रस्थावर्णस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादंतेनेतापीति नाप्रत्याहारान्न सिध्यतीति काशिकाशयः निष्क

का१

६

वेत्त्विह स्वौजसमौडिति सत्वे दृश्यिष्यते विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभेऽनुसंधेयः इत इति किम् रथ ... स्यात्कारो यथा स्यात् स
हानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादिनं स्येनापि प्राप्येत तद्युक्तं न चैव तदिति तस्यस्याविरहेत स्यते इति शब्दकौस्तुभे स्थितं।
अत्राद्यंता अवयवा अवयवी समुदाय आक्षिप्यते तस्य च युगपदुच्चारणप्रयोगाभावात् तदवयवे ... अंती संज्ञा व२
गे ७ मध्यवृत्ति प्राप्येत तेन त्वाद्यंतयोः संज्ञा स्वरूपांतर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयादिस्साशयेनाह मध्यमानामिति तस्य
चेति स्वरूपमित्यनुवर्त्तत इति भावः स्वरूपं चादेरेव गृह्यते नांत्यस्य अंत्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् सर्व।
नाम्ना मुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् ननु स्वमित्यस्यानुकर्षे लोकः संज्ञीत्याकाङ्क्षायाः शांतत्वादंग वयव्याद्येपो
न स्यात् तथा चेकोयणचीत्यादाविकारस्यस्यात् यकारः स्यादकारे परे इत्येवमर्थं स्यात् मैवं आदेरेव संज्ञित्वे तु आदि
रंत्येनेति संज्ञाकरणस्य वैयर्थ्यापत्तेः किंच अण् अक् अच् अट् अम् अपणदीनाद्यन्तनिर्देशेऽपि व्यर्थः स्यात् सर्व
त्र अकारस्यैव संज्ञित्वादिति दिक् शब्दकौस्तुभे तु आद्यंतावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धे अंत्यव्याहृत्यर्थमि
दं सूत्रमिति स्थितं उपदेशोऽजनुनासिक इत् उपदेशे किम् अग्निचित् सोमसुत् इति काशिका अत्रेत् संज्ञायां लोपस्या
त् न च तु को वैयर्थ्यम् आगन्त्वस्मादौ चरितार्थत्वात् न च क्विपः पित्त्वस्य वैयर्थ्यं अग्निचितावित्यादौ चरितार्थत्वादिति
हरदत्तः अंत्यं किम् मनितोमकारस्य मा भूत् सत्या हीत्संज्ञाया [illegible] मंत्यादचः परः स्यात् वेशमस यस सर्वेधा तु

त॰ बो॰ ४ सोमभविन् हलिति किम् नस्सत्तायां भविता नच प्रयोजनाभावात् नेत्वमिति वाच्यं सत्त्वाऽइत्संज्ञायामुदित्त इतीड्विकः
ल्पायते: अन्येनुचिरिणोति जिरिणोतीड् इत्यधातोरंत्यस्य मा न त् सत्याऽइत्संज्ञायामिदित इति नुम् स्यादित्यपि: आद्य
न्तारस्यामिति आद्योन्तु रणा विषयी भतोय: शब्दस्तस्यांत्य हलित्स्यात् इति फलितोर्थः उपदेशेऽजनुनासिकातसरूप
ज्ञापकमुपदेश: उपदेशानमुपदेशा: नमुपदेशा: भावेघञ् उपदेशे किं अनर्अॉ अपः समम्पर्य्याद्योत्तकोऽत्रा
डु: आडोनुनासिकश्छन्दसीत्याकारोनुनासिक: पद्यपीह तुजः उद्दत्यत्रेवानुनासिकविधानसामर्थ्यान्नेत्वमि
ति स्मंबच तथा प्युनरार्थमवश्यंकर्तव्यमुपदेशग्रहणं स्यष्टप्रतिपत्तये इहैवकृतं अचू किंमनिनोमकारस्यमा
भूत् नचहलंत्यमित्यंतग्रहणसामर्थ्यादंत्यस्य मकारस्यन भवेदितिवाच्यं आलच् आलट प्रत्ययादौ अतिप्रसंगवारणेनत
ई ५ स्य चरितार्थत्वात् अनुनासिक: इति किम् ईक्षदर्शनेंद्विते: सत्त्यां ही संज्ञायां श्वीदितोनिष्टायामितीएनस्यात् यद्यप्यत्रो
पजीव्यत्वादनुनासिकसंज्ञाप्रथमं ... तथापि नासिकामनुगत इतियोगाप्रयोगेनैव गतार्थत्वात् अनुना
सिकसंज्ञासूत्रमंदप्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम् नचैवंयरोनुनासिक इत्यत्र परः पञ्चम तस्यानुनासिक श
ब्दे परेऽनुनासिकशब्दस्य स्यादित्यर्थः प्रसज्येत स्वंरूपमिति परिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणेतु अशब्दसंज्ञेति नि
षेधान्नायंदोष: इति वाच्यं उक्तपरिभाषायां भाष्ये प्रत्याख्यानात् उपान्मंत्रकरणे पुछ भांडचीवराणि ङ: ङ: मुहिन

त्वमित्यादिनिर्देशेन संरूपमिति परिभाषाया अनुपस्थितिकल्पनात् सूत्रमतेऽपि दोषाभावात् ननूक्तनिर्देशा प्रत्ययेऽत्र
निवर्तितोऽस्त्वमिति चेत् अत एव निष्प्रयोजनमित्यनुक्त्वा मंदप्रयोजनमित्युक्तं प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा अंतस्था
पसर्गे इति कर्मण्यङ् अनुनासिकस्य भावः अनुनासिक्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञ् प्रतिज्ञा अनुनासि
क्यं येषामिति विग्रहः कैश्चित्तु प्रतिज्ञातं प्रतिज्ञा साऽस्यास्तीति प्रतिज्ञः अर्शआद्यच् प्रतिज्ञं अनुनासिक्यमे
षामिति विग्रह्यते यद्यपि सूत्रकारेणोक्तं तेऽननुनासिका वा इदानीं परिभ्रष्टास्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन
यथाकार्यं प्राक् स्थितं इत्यनुमीयत इति भावः पाणिनीया इति पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं वृद्धाच्छः तदधीयते
विदंति वा पाणिनीयाः तदधी ते इत्यण् प्रोक्ताल्लुगिति लुक् न तु रलयोरिति न्यूनं रकारस्यापि मध्यपातित्वात्
तत्राह प्रत्याहारेष्विति अनुनासिक इत्यादीति आदिशब्देन पापाणके कुत्सितैरेऽ इत्यादिग्राह्यं प्रत्याहार
शब्देनेति प्रत्याह्रियंते संक्षिप्यंते वर्णा यत्रेति प्रत्याहारः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटि प्राप्ते कृत्यल्युटो बहुलमिति
बहुलग्रहणादधिकरणे घञ् यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः ऊका
लोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं उ ऊ ऊ३ इति त्रयाणां प्रश्लेषेण निर्देश इत्याह उश्च ऊश्च ऊ३श्चेति वः
वामिति त्रयाणां सवर्णदीर्घे कृते जसि पाणिवः अमिति वा कालः इव कालो यस्येति फलितार्थकथनमिदं विग्रहस्तु वः

त॰बो॰
५

कालोपस्येति बोधकः कृशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते अच् किं संयोगस्य माभूत् प्रतस्य प्रतस्य कपयोरेकमा
त्रत्वे न ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् स्यात् आयेइति निपाता आद्युदात्ता इत्याकार उदात्तः यच्छब्दस्य
पिट इत्यन्तोदात्तः ततः परस्य जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वे यदात्वे पररूपत्वे शीभावे आद्गुणे च सत्येकादेश उ
दात्तेनेत्येकार उदात्तः अर्वाङिति अर्वतीमंचतीत्यर्वाङ् ऋत्विगित्यादिना अंचतेः सुप्युपपदे क्विन् ऋगता
विस्यसा सत्तामधिपंथानीत्यादिना वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽर्वन् शब्दो धातुस्वरेणाद्युदात्तः वनिपः पित्त्वेनाँदा न५
त्तत्वात् अंचतेरकारो विधातुस्वरेण नित्स्वरेण वाद्युदात्तः उपपदमतिङिति समासे कृते समासस्येति स्वरेण
तदपवादे न गतिकारकोपपदात् कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे वा अंचतेरकार उदात्तः वनोतलो ए६
पेसवर्णदीर्घे च कृते एकादेश उदात्तेनेत्याकार उदात्तः इत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शिष्टतिघातादद्य
कारोऽत्रानुदात्तः एतच्च संभवाभिप्रायेणोक्तं वेदभाष्ये तु अर्वाङ् अभिमुख इति स्थितं अर्वाञ्चमिति अ
विवक्षितमित्यर्थः तस्य चोदात्तस्वरितपरत्व इति उदात्तस्वरितो परो यस्मात्तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भा
वस्तत्त्वं तस्मिन्सतीति उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चेत्पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्द्धमनुदात्तं तस्य श्रवणं स्यादि
मित्यर्थः अन्यत्रेति उदात्तस्वरितपरत्वाभाव इत्यर्थः क्वेति किमात् तिसृस्वरितं वद्वित्यनुदात्तं सर्वमपादा

वित्यधिकारादनुदात्तः अप्सुवा इति अप्सोंकृतिसति निस्वरेणाद्युदात्तत्वं संहितायां त्वेकादेशनुदात्तेनोदात्तः
स्योकारानुदात्तः नुदात्तपरत्वेऽक्रमस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितस्योदाहरणमाह रथानां नयेरा इतिय
७ अरा इति द्वयमपि फिट्स्वरेणांतोदात्तं एकादेशास्त्पक्षे स्वरितः स्वरितोवानुदात्तेपदादाविसुक्तेः स्व
रितपरत्वेनुदाहरणमाह शतचक्रमितिपद इति फिट्स्वरेणांतोदात्तः ततः परस्य सकारस्य रुत्वेउ [redacted]
[redacted] त्वेद्याद्गुणेच नुदात्ते नेकादेशादोकार उदात्तः अप्सु इति स्वरितात्स
त्वादकारस्य प्राप्तनिघातत्वेनोकारेण सह एकादेशेच कृते स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्योकारः स्वरितः
कथमहस्य इति स्वरितांतत्वमितिचेन्न अत्राहुः अह्नामापावित्यस्मात्कर्मणिल्युटपत् स्वरितं ह्रस्वभावस्त्व तित्स्वरितमिति द्
संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति अभिमीलत इति ईकारस्वरि तत्वइतितु प्रचपा परपर्यायाः एक
श्रुतिरितिच स्वरप्रक्रियायां ऋत्वएवस्फुटीभविष्यति मुखनासिका इति मुखंचनासिकाचेति विग्रहे प्राण्यंग
त्वादेकवद्भावे मुखनासिकमितिस्यादत्र आह मुखसहितेतिनासिकयोच्चार्यतेति फलितार्थकथनमिदमु
च्यतेऽनेनेति वचनंमुखनासिकावचनमस्येति विग्रह तुल्यास्यप्रयत्नं आस्यभवमास्यं शरीरावयवाच्चेदि
त्यमित्रस्याह तात्वादीति आभ्यंतरेति एतच्चप्रशब्देना लभ्यते तुल्यास्येतिकिं नर्हि यकारस्य तकारप

त॰बो॰ ६

परेकरोरुदीन्निलो यो मा भूत् प्रयत्नग्रहणं किम् वाकृश्चोततति शोस्मलोपो मा भूत् ञमङणनानामिति नासिका
चेति चकारेण स्वस्ववर्णानुकूलं तालत्वादि समुच्चीयते एदैतो रित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं नतु कालग्रहणा
र्थं तेनेप्लुतस्यापि संग्रहः चतुर्द्धेति निष्कर्षपक्षे तु पंचविधो प्रयत्नाभीष्ट इति तद्प्रयत्नाभ्युपगमात् स्पृष्टेषत्स्पृ
ष्टेति तेषामाभ्यंतरत्वं वर्णोत्पत्ति प्रागभावित्वात् तथाहि नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्द्ध्वमा
क्रामन्नुरः प्रभृतीनि स्थानान्याहंति ततो वर्णस्य तदभिव्यंजकस्य ध्वनेर्वोत्पत्तिः तदुत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रो
पाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं तालत्वादि सम्यक् स्पृशंति तदा स्पृष्टता ईषद्यदा स्पृशंति तदा ईष
त्स्पृष्टता समीपावस्थानमात्रे संवृतता दूरत्वे विवृतता अतएव श्चुपशान्तो तालव्यत्वाविशेषेपि तालुस्थाने
न सहृत्जिह्वाग्रादीनां च वर्णोच्चारणे कानेकसम्यक् स्पर्शः चकारे ईषत्स्पर्शः शकारेकारयोस्तु दूरेवस्थि
तिरित्याद्यनुमेयं शिक्षाकारोक्तं चानुसृत्य विवेचनीयम् विचारसंवाराद्ययस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्द्धिप्र
तिहतेति वृत्ते प्राणाख्ये वायावुत्पद्यंते इति बाह्या इति ब्रुवंते गलविलसंकोचात् संवारः तस्यैव विकाशा हि चकार
वार एतौ च संवृतविवृतस्वरूपाभ्यामाभ्यन्तराभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयं अत्र
सुपामिति विभक्तौ तु कुत्राद्यो विवृतद्वितीयस्तु संवृतस्तदाह विवृतमनुष्येति विवृतस्पर्शस्थाने इत्यर्थः

न१ वं२

विहतत्वमस्त्वेवेतितेन दंड्डायनमित्यादौ सवर्णदीर्घः सिध्यतीतिभावः पूर्वत्रासिद्धं यद्यप्ययंस्वतंत्रोविधिः स्यात्तर्हित्रि
पादी पूर्वंप्रत्यसिद्धाद्दृत्वबलमेतत्त्रैपादिकंतुपूर्वंप्रतिपरंनासिद्धंस्यात् तथाचप्रशानित्यत्र मोनोधातोरितिनत्वस्या
सिद्धत्वात्तल्लोपः स्यात् नत्वविधेसंबुद्धौ चरितार्थत्वात् तथा तद्धानित्यत्रसंयोगांतस्लोपस्यासिद्धत्वान्नलोपः
स्यात् नुमविधेस्तुसंबुद्धौचरितार्थत्वात् अतआह अधिकारोयमिति त्रिपाद्यांविहितं कार्यमिति कार्यासि
द्धपदेतु अमअममुमित्यादिनसिध्येदितिभावः यथा चेतत्तत्सिध्यति तथा अदंशब्दव्याख्यानावसरेअस्माभिरुपपा स्
दयिष्यते एकादशाध्येतियद्यपिमाधवेन त्वाबुक्तानुदात्तादयस्तुनोक्तास्तथापिकैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशेत्युक्ता इ
तिबोध्यं स्वरूपमाहुरिति।। बाह्यप्रयत्नाः केचित्तुगमोपायेनोपनिबद्धाः तद्यथा खरोविवाराःश्वा
सा अघोषाश्चहसः संवारानादाघोषाश्च वर्गाणांप्रथमतृतीयपंचमायणश्चाल्पप्राणाः वर्गाणांद्वितीयचतु
र्थौशलश्चमहाप्राणाइतिश्वासानुप्रदानाइतिश्वासाः प्रयत्नः काइत्यर्थः विवृतएवैतेकएवमिति विचारणीयांप्रय
त्न इतिभावः अन्येत्विति हृशोहृशां यमा अनुस्वारश्च नादेति नादभागिनोप्रयत्नवंतः अयुग्मा इति प्रथमतृती
यपंचमावर्गेष्वयुग्मा वर्गयमगा इतिवर्गा यमगाश्चस्पर्शाः अल्पेति अल्पासवोऽल्पप्राणाः पुंसि तु मन्नासवःप्राणाः

गा नाद२

ववतां महाप्राणस्य हस्वत्वाद्दृशो वर्गचतुर्थ इत्यादिस्कृ ... विष्यति कादय ॥२

नादवतो १

भावः १ त

समरः अनुपयुक्ता इति अन्यथा कखगघादीनां परस्परं सावर्ण्यं न स्यादिति आंतरं स्पपरीत्याभ्यामुपयोक्तं त इति प

त.वो. रीत्याघोषस्य महाप्राणस्य तस्य ताद्दृश एव घकारः घोषं इति लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदं चतुर्दशसूत्रं माविसान्तत्वाये

७ गात् कंचाम्भांप्रामिति एतच्चोपलक्षणं खफानां प्रामित्यपि बोध्यम् अर्धविसर्गेति ताद्दृशमुच्चारणे तेरवस्वेनैव बोध्यम् अ स२

लृवर्णयोरिति ऋलृकइ इति प्रकृतिभावः विग्रहस्तु आचलृवर्णश्च ऋलृवर्णौ तयोरित्येके मतोरमायांतु आ

चआचरलौतेभ्यवतो वर्णो चेत्यादि स्थितम् नाज्झलौ आकारसहित इति कालसमयवेलासु तुमुन्नित्यादि निर्देशात् आ

कारप्रश्लेषेलिंगं यणादिकमिति शीतलशब्देसवर्णे दीर्घः आदिशब्दार्थः इह अ सेध त इत्यादौ हो ह इति हत्वं

नेति सुवचं इण इति सस्य षत्वं नेति तु न सुवचं हत्वं प्रति तस्यासिद्धत्वादिति दिक् अन्यथेति नाज्झलाविसस्यान्तरं

नेग्रहणकशास्त्रबलादिति अयं भावः ग्रहणकशास्त्रबलाद्दीर्घादीनामिव हकारादीनामप्यकारादिवाच्यत्वा

अनुपगमे अच्त्वं स्याच प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्यत्वे निरूढलक्षणा स्युपमामात् इति अविधीयमानोऽणि

न तिनेदं समइ शइत्त त्रिमात्र इकारो न भवति उदित्वेति इहविधीयमान इति न संबध्यते उदित्करणसामर्थ्यात्तेन

विधीयमानो प्युदित्सवर्णान गृह्णात्येव कुहोश्चुः जगाद जघटे परेणणकारेणेति व्याख्यानतो विशेषप्रतिप

त्तेः ऋतउदित्यादौ तपरकरणात्तिंगाच्च यदि ह्वर्णस्य ... हितपरत्वमिहानर्थकं स्यात् ऋवर्णस्यानणत्वेन सव

उपसर्गादिति १

७

र्णग्राहकत्वात् एवं च तपरत्वाद्दीर्घेन उपॠकारीयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रंथोपि संगच्छते एवं ऌकारोपीति
त्रिंशतः संज्ञेत्यनुपपत्तेः एतच्च न्यायसाम्यादुक्तं वस्तुतस्तु ऌकारस्य ऋकारग्राहकत्वं न क्वाप्युपलभ्यते सू
त्रारंभसामर्थ्यादिति सति तु सावर्ण्ये एकारेण ऐकारस्य ग्रहणे ओकारेणौकारग्रहणे ऐऔजिति सूत्रारंभो वृथा
स्यादिति भावः नाप्यादनीयमिति तेन म्लाविं ग्लाव इत्यत्र औतोम्शसोरिति न प्रवर्तत इति मूल एव स्फुटीभ
विष्यति यद्यपीति ग्रहणकं शास्त्रस्याद्याप्यनिष्पन्नेरिति भावः एतच्चाकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र स्फुसादपिव्या
मः आद्गुणेति अन्तराणां समाम्नाया उपदेशसूत्राणि तत्र भवाः आदरसमभ्यापिकाः ककचोतोदात्तादि
इति है तिवज् होढ इति न भवति यद्यप्याकारप्रश्लेषाभावे संयोगांतलोप एव प्राप्नोतीति तथा तत्स्यासिद्धत्वाद्दत्तात्रस न तद्द
योगांतलोपो न भवतीति वक्तुमुचितं तथापि कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे त्रैपादिके तरंगे बहिरंग
परिभाषाया प्रवृत्तेरंतरंगे ढत्वे कर्तव्ये बहिरंगः संयोगांतलोपोऽसिद्ध इति मत्वेदमुक्तमित्येके अन्ये तु
संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यलोपस्य वारणं कथंचित्कर्तुं शक्यमित्याशयेन ढत्वं नेत्युक्तमित्याहुः विश्व
पामिति स्तुपलहाणां विश्वयाम्पामित्यादावपि न भवति होढ इत्युपलक्षणं ध्यगापुरित्यादौ कथोह इत्याका
रस्य घकारो नेति दिक् यदि तु विहितमप्यप्रणामित्यत्रैव तस्य मित्यत इष्टादिग्रतु वर्त्यैस्व राणां चेत्यतो नि वर्त्यई

नर र

नं.बो यद्विवृतमस्पृष्टं विवृतं स्वराणामिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते तदा नाज्झलाविति सूत्रं त्यक्त्वैव शाकलमित्याकारेऽस्थि
८ तं अनुनासिकास्त इति येनाक्षरसमाम्नायिका अणस्तएव सवर्णानां संज्ञा भवंतीति भावः एवं च रेफहकारयोश्च
हा३ अणप्रत्याहारांतर्गतत्वापि न कस्यचित्संज्ञा तत्सवर्णस्यान्यस्याभावादित्यवगंतव्यम् सवर्णत्वपरत्वेति तत्रादिनोभ
यं विवक्षितमिति भावः वृद्धिरादैच् आच्चैऐच्चेती तरेतरयोगद्वंद्वः रूपं समस्तुगिति अोडः सलुग्वा यथा समा
हारद्वंद्वः न चैवं द्वंद्वाच्चुदषहांतात् समाहार इति टच् स्यादिति वाच्यं समासांतविधेरनित्यत्वात् तत्र च प्रमाणं
समासेष्वेव ह्यामः अथवा आदिश्च समेव वाच्य वृद्धिशब्दसंज्ञेण ह्रस्यावा याजनीयः अपरस्परादित्वेन भवा
ढौः कुवैरिजितिद्धिमात्रएव तात्परत्वात् तेनतकैकस्त्वमित्यत्र त्रिमात्रो न वृद्धिप्रदेशा वृद्धिरेचीत्यादयः अ
देङ्गुणः तपरकरणमिह सर्वार्थं तेन गंगोदकमित्यत्र त्रिमात्रो न तरतीत्यत्रत्वकार एव न तुकादपि द्विदाकारः न
च प्रमाणतः आन्तर्येण नियमसिद्धिः रपरत्वे कृते एकस्यार्द्धमात्रत्वात् अपरस्यार्द्धव्यंजनीयमात्रत्वात् गुणप्रदे
शास्तु आद्गुणः अतोगुणे इत्यादयः भूवादयो धातवः भूश्च वाश्च भूवौ वा इति द्वंद्वः आदिशब्दो व्यवस्थाप्रकारवाचि
नो रकेशेषः आदिश्च आदिश्च आदी भूवौ आदी येषां ते इति विग्रहः अत्र मतयोर्व्यासदृशा साहश्यं क्रियावाचक
त्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिन इति क्रियावाचिनः किं पाः पचतीत्यादेर्भावात्कथं सन्निहितस्मित्ता नोधा

वा ६५४ प्रासी १ चर ८

नोरित्यालोपः स्यादितिस्थितं मनोरमायां प्रादयः किंहिस्वकं पृथक् संज्ञा चादीनामुदितकरणेन सौत्रास्तां प्राग्वत्संज्ञा
प्यते चुलुंपादीनामनुवृत्तमेतल्लिदर्शनमितिगणसूत्रेण ग्रहः प्राग्रीश्वरात् एक विशिष्टग्रहणं किं ईश्वरे तोसुन्क
सुनाविति स्वस्य प्रापितन्यायेनावधित्वं माभूत् यदितु प्रत्यासत्त्यैवाधिरीश्वर इत्यस्यावधित्वसिद्धिरित्युच्यते तर्हि स्पा ३
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्तु चादयः अद्रव्यार्थाः किंपशुः लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यम् इहतु सादेवलोध्रं नयंतिपशुम
न्यमानापशु इति सम्प्रयार्थेगतिश्च उपसर्गसंज्ञायाः समावेशार्थश्चकारः अन्यथा आकडारादितिपर्यायः
स्यात् तत्फलंतु अलोयमित्यादावुपसर्गादसमासेपीतिणत्वं गतिकारकेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चेतिदिक्
निसनिरदुसदुरइति उपसर्गस्यापत्ताविति निर्ईरोर्लत्वं निलयते दुलयते निसादुसश्च रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वा
नावः निरयते दुरयते नवेतिविभाषानेति निषेधो वेति विकल्पस्तदाह निषेधविकल्पयोरिति विभाषाश्व
रित्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते तत्रप्रतिषेधेन समीक्षितेन विभाषा पक्षाद्विकल्पः प्रवर्त्तते शुशुवा वशि
श्वायत्यत्र प्राप्ते विकल्पः शुशुवतुः शिश्वियतुरित्यादौ तु वचि स्वपीति नित्यप्राप्ताविति विवेकः तत्रेदं बोध्यमिति
प्राप्तः काकाक्षिगोलकन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते स च पूर्वार्थे विपर्यासः कृततेन ननिषेधो विकल्पश्च नवाशब्दा
र्थः संज्ञो विभाषावाशब्दार्थो विकल्पः संज्ञायामनयत्र विनाभविदं सूत्रं प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्या

वृ॰ बो॰ पयोगः प्राप्तविभाषायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाश्रुत्या पक्षे भवतीति भावांशमनूद्य पक्षे न भवतीत्यभावमात्र

८ करणात् अप्राप्तविभाषायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमनूद्य पक्षे भवतीति भावांशमात्र

द्द करणात् विभाषा श्वेरित्युभयत्र विभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पितृ स्ववसं प्रसारणविकल्पः स्यात्

किंतु तु पजादित्वाद्वचिस्वपीति नित्यमेव स्यात् अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि किंत्वेव प्रवृत्तिः स्यात् ननु

पितृ तु न च वितस्तु विधिमुखेन किंतु निषेधमुखेन तूभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यं वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्र

संगात् संज्ञाकरणेन तु श्रुतत्वक्रमात् [redacted] रोधेन नेति प्रतिषेधः प्रथमं किंतु प्रवर्त्तते ततः किंदकिंद्रूपेस

वेस्मिन् लिटि एकरूपे प्राप्ते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव प्रवर्त्तते इतीति किम् घुसंज्ञाव

त्स्वरूपमिति वच नाच्छ्वस्य संज्ञा मा भूत् तथाहि सति विभाषा [illegible] नवा शब्दः श्रूयते शाद्शब्दस्य

र्थः स्यात् इति शब्देन तु सति स्वार्थं संज्ञीति लभ्यते तथा हि लोके ह्यर्थः प्रधानः शब्दः गौरित्ययमाह स्यादेतत् अशु

वत्स्वरूपपरः संपद्यते व्याकरणे तु स्वं रूपमिति परिभाषणात् स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकं इति शब्दस्य समभिव्या

हारेत्वर्थपरतेति विशेषः इदमेवेति शब्दस्य पदार्थविपर्यासकत्वं नाम संज्ञात्वमर्थस्य वनतु विभाषाशब्द

स्येति व्याख्यानस्य दृष्टांतत्वस्याभिप्रायो वैरूप्यापहारः फलं तु नयत्र विभाषा हि नस्त त्रमप्यपवर्तेहरतेर्न ८

२१ २५ २३

अप्रीत्व स्वपस्यासंभवात् ६

हरणार्थत्वाद्विकारार्थस्य करोतेरकर्मकत्वाच्च गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे प्राप्ते गत्यर्थेतरेषां प्राप्ते तदारंभात् उदाहृतं च नाप्यप्राप्ते तावत् अभ्यवहारयति सैंधवान् अभ्यवहारयति सैंधवैः विकारयति सैंधवान् र
विकारयति सैंधवैः अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तं हापयति भारं देवदत्तेन करोति कटं दे
वदत्तः कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् स्वं रूपं शब्दस्य अग्नेर्ढक् आग्नेयं आण्डायमहन्ते आयद्दन्ते अ
कारयति कटं देवदत्तेन ४ हते इत्यादिसूत्रादङ् यमहन्त एतेनैव संज्ञितः ननु अग्न्यादिवाच्यस्यांगारादेर्ढगादिप्रसंगो न संभवतीति स्वरू
कादेव स्यात् प्रातिपदिकादित्यधिकारात् किमनेन सूत्रेणेति चेत् सत्यं अग्न्यादिशब्दपर्यायेभ्योऽव स्यादिमोमा भूत् इति स
त्र स्यारंभः नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष्यते प्रतीतावुपस्थानापेक्षत्वात् असाधारणत्वादंतरंगत्वा
त्तिपत्तापस्थितिकत्वाच्च अर्थो हि प्रतीतौ संबंधग्रहणमपेक्षते पर्यायैरपि प्रत्याय्यमानः साधारणः पदज्ञानजन्यबोधविष
पत्वाद्बहिरंगः [redacted] त्यनुकरणादशायामप्रतीतेर विष
तोपस्थितिक अ... ति किमनेन रूपग्रहणेन उच्यते इदृशास्वार्थोपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणं तेनार्थ
वद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति तत्रानुकार्यानुकरणयोरभेदात् स्वरूपमिति वचनात् स्वंरूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतोरू

गोरिस्वपमाहि स्यनुकरणादशायाम
पीस्यति पत्ता... स्थितिकत्वाभावात् ८=॥

त॰बो॰ यस्य ग्रहणं तेन कोशे कुशे इत्यत्र शे इत्ययं प्रगृह्यसंज्ञो न भवति ईदूतौ च इत्यत्र तु अन्तग्रहणे न कृतं तमेव मन्यते ननु लक्षणे तत्त्वं तस्मै
१० कदेश इत्यस्यत्र विस्तरः अर्थवच्छब्दे इति किम् उपसर्गे घोः किः दाधाघ्वदाप् यथा स्यात् तु घुधातोः अर्थवत्सार्थकस्मात् न च दाधाघ्विति
घुसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाघ्वदापः किः स्यादिति वाच्यं घुमास्थेत्यादिना आत इत्वविधौ संज्ञाकरणस्य [illegible] पासीन्
र्थ्यो पदेऽपात इहप्रायः स्वसंज्ञा शब्दसंज्ञेति न षष्ठीसमासः कर्म करणं साधिर्ष संज्ञा स्वरूपग्रहणापत्तेः किन्तु शब्दशास्त्र स४
तत्र संज्ञा शब्दसंज्ञेति सप्तमी समासः तदाह शब्दशास्त्रे या संज्ञेति येन विधि क्रियेति स्त्रोपसर्जनेद्वाः किरिति कर्मणि किप्र
त्ययः येनेति करणे तृतीयानन्तु कर्तरि तस्याः कृद्योगषष्ठ्या बाधात् नचैवं यथाप्राप्तो कर्मणीति नियमेन निर्वाह कर्म
णः कर्मत्वेनाभयप्राप्त्यभावात् तथा च अक्रकरणे तृतीये व करणं व्यवतन्त्रे [illegible] धि इति तस्य एव करणत्वात् एवं चेह तृतीय याया
स्तृत्वं सत्व इष्यते न च वण इजित्वादाविकारादीनां पारतन्त्र्यं [illegible] त्वादीनां च स्वतन्त्रं वा स्यादीनामिव तदादीनामिव सम्भवति किं
तु वैवक्षिकं तेन विशेषणमप्रधानं ताभ्यां तस्य संज्ञेति पलितं तदेतदाह विशेषणं तदन्तस्येति स्वस्य चेति स्वरूपस्य
अनुवृत्तेरेतल्लभ्यते एरच इकारान्तादिकाररूपाच्चे चपः जप स्थपः समासप्रत्ययविधाविति कृद्ग्रहणे कृतः कृदन्ताश्रि
तः नेह कृदन्तमुपश्रितः नडादिभ्यः फक् नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः नेह सौत्रनाडिः अनुशतिकादित्वात् उभयपदवृद्धिः उ
गिद्वर्णेति उगिद्वर्णग्रहणं वर्जयित्वेत्युगिद्वर्णग्रहणवर्जं द्वितीयायां चेति णमुल् महान्तं स्यान्ति कान्तमिति महती मह ति४
[illegible] वस्यागाराद्विष्णुयसर्जनेषिजोरेतिङीपोऽप्रवृत्ते उगित श्रेयसी सुगिद्वत्तानङीप् अतइञ् दाह्निनं चेह विधानसा
मर्थ्यात् तदन्तविधिः अस्यापत्यमिञ् कामः इत्यत्र चरितार्थत्वात् न चैवं भिजोजित्यं व्यर्थमिति वाच्यं बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्र

द्वि१

यथा पयं दृष्ट्वा धृतो दृष्टोऽप्यंचरितार्थत्वात् न चैवमोपगवेरित्यादौ वेव व्यत इजर्हत् ननु दाधिर्दित्यादौ अकारस्येहानर्थ
कत्वाद् इति चेन्न वर्णग्रहणे ऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः विरामोऽवसानं विरमणं विरामः भावे घञ् शब्दा
नुशासनप्रस्तावे दृष्ट वर्णानामिति संज्ञाप्रदेशस्वावसानेऽदृस्यादयः अभावे ऽपि बुद्धिकृतो वा पर्यन्त स्यैव यथा
सरित्प्रध्वंसिनानित्यविभूतं वा वर्णानां यद्वा विरम्यतेऽस्मिन्नितिविरामः वाकुल्लकाल करणे घञ् यदुच्चारणोत्त
रं वर्णान्तरं नो च्चार्यते सोऽन्त्यवर्णोऽवसानसंज्ञकः इत्यर्थः अस्मिन्सुपक्षे खरवसानयोरित्यादि सप्तमीविषयभेदा ते५
क्रियते खरि परे रेफस्य विसर्गः अवसाने च रेफस्यानिनीति सुप्तिङन्तं पदम् अन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्य
यग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थं तेन ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति न हि द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यत्वं अन्यथा कु
मार्योरगारं कुमार्यगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा पा क्त तद्धितान्तं तदन्तग्रहणं
मित्त्यवहाभाज्ञः कृत्तद्धितेति सूत्रेऽर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते न तस्मादर्थात्तदन्तग्रहणमिति हलोऽनन्तराः संयोगः लघु
ग प्रयत्नकारणायां संज्ञायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं संयुज्यतेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति तेना
त्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न प्रत्येकं गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं तथा हि सति दृषद्भिः मनीत्यत्र वकारसन्निधौ हकारस्य सं
योगत्वात् संयोगान्तलोपः स्यात् नियोयादित्यत्र यकारसंयोगइति वा न्यस्य संयोगादेरित्येवं स्यात् सिद्धान्ते त्वचा
रह्मामिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वाद् त्वमत्र न भवति इह लड्इति जातो वकारवचनं जात्याख्यायामेकस्मि
न्निति वचनात् तेनद्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति शिक्षेत्यादौ पुत्रोऽब्रह्यत्र इत्यप्रत्ययः सिध्यति यत्र वा ह

ते३ कर्त्तव्या पा५ ते४

वो॰ ६

त॰वो॰ वाहलः संकिरस्पस्त नद्योर्वकृनं चाविशेषेण संतेतिस्थितमाकरे यदितु बहूनामेव स्यात्तर्हि गोमान् करोतीत्यत्र मनुष्य
२२ स्य कारस्य संयोगान्त लोपो न स्यादिति दिक् हलइति किम् तितउ सं अत्र ततो तिर्डेउ संतव चेति नत्र त्ययः सन्त्वङ्गावाद्धि
त ६ ३ त्वंसमंत्वं तीव्चंच अस्तोच्चारण सामर्थ्यात् गुणमावः यदि हावोरप्यनंतरयोः संयोग संज्ञा स्यात्तर्हि इह संयोगांतस्य सुकार
१४ लोपः स्यात् अनंत इति किं यत संपद्वीह सकारमकारयोः संयोग संज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सलोपः स्यात् ॥ इति संज्ञा
प्रकरणम् इको गुणवृद्धी यत्र संज्ञा स्थानी न निर्दिष्टः सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः सिचि वृद्धिरित्यादौ तत्रैवंपरिभा
षाप्रवर्तते नांत्रिगतीत्यादौ स्थानिनिर्देशात् गुणवृद्धि शब्दाभ्यामिति एतत्त्व प्रवृत्तसूत्राभ्यां गुणवृद्धि पदेऽनुवर्त्य गुणो वृद्धि स्था॰१
ते॰१ रितियुगणवृद्धी इतियोजना पाल्यते नेहन सदादीर्ममः इमं दिव ओत द्यौः विधि पेत्त इति पत्र त्वनुवादो वृद्धिर्यस्या
चामादिरित्यादो तत्रैक इति लोपतिष्टते अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेर्लिंगं फलं चादृीचामातः स्थाने इस त्वं न्वय माने
त्र स्फुटीकरिष्यते षष्ठ्यन्तमिति सूत्रे षष्ठ्यंतस्यानुकरणाच्च स्वरूप परतया न पुंस्कासोर्लुकि अत्वसन्तस्ये विशेषणसोधि
ति दीर्घो नेति भावः पदमिति तत्त्व संभवति सामानाधिकरण्ये वेपधिकारणस्या न्याय्यत्वात् इगंतस्यांगस्येत्यादि स्पर्धः अ १
क्रमेण संबध्यते मिदेर्गुणः मृजेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यसंभवात् मिदिमृज्यो रवयवस्यैक इति संबध्यते अच
श्च ह्रस्वदीर्घेत्यादि ऐचोश्चोकालोऽजिति सूत्रादच् ह्रस्वदीर्घप्लुतइत्यनुवर्त्य ह्रस्वोदीर्घप्लुतं इतियोजना पाद्यते ह्रस्व
स्यादि किम दिव उत् द्युभ्यां अ एत आविमनौ यत्रो अप्य औ शित्य नल्कं तात्वं निर्देशात् ज्ञापकाद् गशौर्विष ते
ये प्रवर्तमानस्य एतइत्यात्तस्य च स्थानिकत्वे सतिने तात्सिद्ध्येदिति दिक् षष्ठ्यन्तपदमिति तत्त्वस इति संभवेसा

''त ३ इतियो ज ३

१२

अर्धं यंतो द्वक्तितो भविता अर्धधातुकस्येट् पाययति शाद्धासः इत्यादिना युक्त ओलीप ×

मानाधिकरण्येनैवसंबध्यते नवैयधिकरण्येन तेनह्रस्वो नपुंसके इत्यत्र येनेति तदंतलाभादजंतप्रातिप
दिकस्यैवह्रस्वः श्रीयं नेह स्नवाक् ब्राह्मणकुलं शमामष्टानां दीर्घ इत्यत्र तु सामानाधिकरण्यासंभवाच्छमादी
नामवइतिसंबध्यते तेनशाम्यतीत्यादि सिद्धं वाक्यस्यटेः प्लुतः इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेपि टेर्ग्रहणसा
मर्थ्याद्वाक्यटेरवयवस्याच्प्लुत इति व्याख्यायते अन्यथा अग्नीत्स्याचश्चेति परिभाषया मामे हि हिस्मेत्यादि वा
क्यांतस्याचप्लुत सिद्धौ किमनेन टेर्ग्रहणेन तेनाग्निमानेध्रीद्रवर्मन् इत्यादि सिध्यतीति दिक् पुरस्तादपवादन्याये
नस्थानेयोगत्वस्यापवादः प्रत्ययः परश्चेत्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते तेनचरेष्टः गायोष्टक् इत्यादयः पराएवभ
वंति मिदचोंत्यात्परः स्थानेयोगत्वस्य परश्चेतिपरत्वस्यचापवादः यशांसि वनानि नपुंसकस्य झलचइति नुम्
रुणद्धि रुधादिभ्यश्नम् ननुपूर्वयोगावदनमपि पुरस्तादपवादन्यायेनस्थानेयोगमात्रस्यापवादोऽस्तु लिखि
तबाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्य स्वविषये प्रसक्तं सर्वं बाध्यते इतीहाप्यभ्युपगमात् अन्यथा श्नमोमित्करणंव्य
र्थं स्यात् नचश्नवर्णार्थं एवमकारः स्यादिति वाच्यं तृणहमिति निर्देशात् अचां मध्ये इति सूत्रे जात्यभिप्रायेणेव इ
मि २ त्येकवचनमिति भावः अचां मध्ये इति किम् मुंचति लुंपति अंत्यात् इवः परो मित्स्यादिति प्राचां व्याख्यानेन तु सिध्य
ति शमुचादीनामित्यत्रांत्यस्याचोऽसंभवेन मित्परिभाषया अनुपस्थितिप्रसंगात् अंत्यात्वचोत्यात्परो मित्स्यादि

१२ तिव्यत्यासेन योजयित्वा प्राचीनमप्रमाणमपि कथंचित्समर्थयंते सूर्वसूत्रादेतदनुवर्त्तते एकदेशस्वरितत्वप्रति।
ज्ञानादतो व्याचष्टे अत्रावपवदति तेन वारिणीत्यादावंगस्य नांतत्वेन दीर्घः सिद्धः परादित्वे सन्नसिध्येत् अथ
कत्वेतुवहं लिहदत्यत्र वहाग्रे लिहइति खशिग्रुरु द्विषदिति सुमिमोनुस्वारो नस्याद्दपदांतत्वादिति भा
वः यत्तुकेचिद्दुक्ते अभक्तत्वे वारिणीतिदीर्घो नस्यादिति तत्तदादिग्रहणं स्यादि नुमर्थमित्यंगसंज्ञासूत्र।
स्थवार्त्तिके नैव दूषितप्रायं षष्ठीस्थानेयोगा स्थानेनयोगोऽस्याइति विग्रहः निपातनादेत्वं षष्ठ्याः संबंधमात्रबो
धित्वेपीहशास्त्रेयाषष्ठी सा स्थानेयोगा बोध्या किमविशेषेणेत्याह अत्र निर्द्धारितसंबंधविशेषेति अत्र निर्द्धारि
उ.त.२ तेति किं उपध्याया गोहः शासइदङ्हलोरित्यादावुपधासन्निधानेनावयवषष्ठीत्वनिर्णीतेगोहः शासइत्या
दौ माभूत् सतिहितत्रापि स्थानेयोगत्वेगोहिशासिस्थानेधातुमात्रस्योपधायाश्चस्थानेऊदितौ स्यातामिति।
दिक स्थानेनचप्रसंगइति न च स्यप्रसंगार्थकत्वे विवदितं वर्णानां स्थानेशोरे: प्रसक्तिः तत्रमित्यौके दर्भाणा
प्रसंगइतिप्रतीते एवं च कोपणंवीत्यादावित्युच्चारणप्रसक्तौ यणुच्चारणीयइत्यायमर्थः संपद्यते स्थानेसद्दसतम
अर्थात्प्राप्यमाणानां मध्ये एव अत्र तत्र एव गंगोदकमित्यत्र त्रिमात्र ओकारो न इह स्थाने दत्तनुवर्त्तमाने पुन
स्थानेग्रहणं दृष्टेऽपि वाक्यार्थः संपत्तः तात्वादिरूप स्थानेयोऽन्तरतमस्तत्स्य युक्तो न तर्य वानितियावत् सप्रा
प्यमाणानां मध्ये स्यादिति तदेतदाह यत्रानेकविधमिति स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थः स्थान १२

स्प ३ ६।२

तोयथा दध्यत्र तान्नुस्या नस्येकारस्यतान्नुस्यानोपकारः अर्थतोयथा वातंडा युवतिः वतंडशब्दात्तंडाद्येतिगोत्रापत्येयञ
तस्यलुक्स्त्रियामितिलुक् शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् वतंडीचासौयुवतिश्चेति विग्रहेपोटा युवतीत्यादिनासमासः पुंवत्कर्मधारयेत्य
तिदिश्यमानः पुंशब्दो वतंडापत्यवाचिनो वतंडीशब्दे तदपत्यवाचिवातंडशब्दो भवति ननु वतंडादिगुणतोयथा वाग्घरि घो
षवतोमहाप्राणस्यनाहृद्यएवघकारः प्रमाणतोयथा अमुं अमू अमून् अदसोसेरित्यनेन ह्रस्वे दीर्घस्य दीर्घः उकारः स्पहृ स्वा ४
तमपूग्रहणं किम् वाग्घरिरित्यत्र ऊष्मोहोन्यतरस्यामिति पूर्वसवर्णे क्रियमाणे महाप्राणत्वसाम्येन द्वितीयेनादवे
त्वसाम्येन तृतीयःप्रथमा न तु किंतु नादवान्महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यादिति वत्तीय इति तेन चेतास्तो तत्पस्त्वत्र
माणतः आंतर्यवाननकार्यो नेतिभावः तस्मिन्निति सप्तम्यंतानुकरणमिदं निः शब्दोनैरंतर्यपरः दिशिरुच्चारणक्रियः अ
विपरीतसूक्तं व्यवहितेत्यव्यवहिते च सति प्रामसम्व्यवहितेएववेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्यैवेति च नियमफले अ
व १ व्यवहितस्येति तु फलितार्थः कथं तर्हि पूर्वस्यैवेति किम् दध्युदकम् अत्रोकारस्य माभूत् अव्यवहितस्येति किम् ऋग्मि
विदत्र सोमसुदत्र व्यवधानं चात्र वर्णेनैकं तमेव निषिध्यते न तु कालकृतं संहिताधिकारात्तत्पकात् अन्यथा निर्दिष्ट
संग्रहणादेवासंहितायां पदानां प्रसंगात् किं ते न संहिताधिकारेणालोपा त्वेष्ट वर्णांतरेणेति एवं च संहिताधिकारवहि
र्भूतविषयः कालव्यवायेपि भवति तेन अग्नाविसर्गे इत्यादि प्रगृह्यादौ अवग्रहे प्यानङ् ऋतोद्वंद्वे देवताद्वंद्वे
त्यादिनोत्तरपदे परतो विहिता आनङादयोभवंतीति दिक् तस्मादित्युत्तरस्य किम् तिङ् तिङ् इतिनिघात ग
रस्यैवयथास्यात् अग्निमीलेनेह ईले अग्निं अस्मव्यवहितस्येति एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते तेन तृतीयं।
स्थानं गतं स्तंभन मित्यादावुदःस्थेति पूर्वसवर्णो न वर्तते अलोंत्यस्य स्थानषष्ठी निर्दिष्टस्य यउच्यते सोंत्य

त॰बो॰ स्यालः स्यानेस्यादित्यर्थः स्यादीनाम् सःयः स्यानमसीतिकिम् आर्द्धधातुकस्येट् तच्च अकारान्तं वेमात्र तद् इदं च वदृशी
१३ स्यानेड् सनुवृत्तालभ्यते अलङ्इतिकिं परस्य तद्यथिल्कृत्य विधीयमाने बहुलंस्तुद् इति । इत्थं परमान् डुड्या मिसादावंत
स्यपस्य मामन्तु ङिच्च अपमवीति अवङ् स्फोटायनस्य गार्ग्ये अनङ् सोमसखा परस्य यदिति तस्मादित्युत्तरस्य
इरितितु नस्यात्रितं आदेरित्यंप्राप्तसर्वादेशवाधकत्वापत्तेः सिद्धं तेतु परत्वात् सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव
वेदयति आदेर्वोधयमिति आदेरलोवोधयमित्यर्थः अलङ्स्यनुवर्त्तते अनेकाल्शिदिति अस्तेर्भू वचेर्व लतुनिर्दिस
मातस्यादिशा नवंतीत्यनेनानेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिध्यति किमनेकाल्ग्रहणेन नव अलोन्त्यस्येत्यस्य तदृ
स्यस्यादिति प्राप्तं ङिच्चेत्यस्य नियमार्थत्वानुपपत्तेः अनेकाल्ग्रहणं नावश्यमेरित्यादावेकदेशः;
आदेः परस्येति नकारस्यैवस्यात्तस्यान्तु सर्वस्य स्यान्नेदितिदिक् शित्करणमिदमत्र प्रयोजनं इदम इश् इत्यादावित्यत्रा दा८
दिश्यादेनातोमिसेसितस्मादित्यप्राप्ते परत्वादिति अत एवाह परस्येति इत्यत्र क्रियते इत्युक्तं तत्र अनेकाल्शित्सर्वस्य
त्वतः प्राप्तवतस्मादित्युत्तरस्यादेरिति पठ्यतां किमनेन पृथक्सूत्रकरणेन नैवं तस्मिन्निति निर्दि
ष्ट इत्यतो निर्दिष्टग्रहणमात्रानुवर्त्ततेद् इति वाच्यं तस्यापि सूत्रस्य प्राकृपवत्ते बाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुव
त्तिसिद्धः मैवं अनेकाल्शिदित्यनेन परत्वात्तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति वाध्यते तथाच ब्राह्मणाः अत्रेदं इत्यत्र
अशन्मः पूर्वयोरपि जस्तु लोपोपप्रसंगात् यथाश्रुत सूत्राभ्युपगमे तु उत्तरस्य स्वंशप्रवर्त्तते एवेति नायं दोषः प्र
लुप्यत इति अत्र केचित्मित्किकर्णमाहुः अनेकाल्शित्सर्वस्यात्परागेव वर्णलाघवाय तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सू १३

त५

वा१ ता४ र३

त्रितेपरत्वात्सर्वादेशेन आदेरिसंशयस्य विशेषादुत्तरस्येसंशयस्यापि वाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षे ब्राह्मण अ स अश्वन अ
मृद्गतिस्थिते अष्टाम इत्यस्माद्दिन्योगवं चमीत्वादंमाभितत्वाये तावेतोगात्सूर्वे योरपिजसशसोरोपश्यात् आमिनायत्त
ता३ प्रागीप्सवं नित्रिपात्ता इति पाठितविप्रत्त्रामतिन्यायेनाधिरीप्सवं इति सूत्रावधिकत्वसिद्धवीप्सवे तो मनित्रिसूत्रावधिकत्वं
निराकरणार्थे रफ विशिष्टग्रहणं कुर्वन् सूत्र लक तेवक्तव्यं नैत: ततश्च सर्वादेशे नोत्तरस्य संशयस्यावाधनार्थं निर्दिष्टग्रहणं
ह नैतत्पूर्वं च तस्मिन्निति सूत्रान्तपरत्वेनैश्वादेरिन्स्यसर्वादेशाबाधकत्वस्य तथा चातो मिसे सितत्याद्यादेश: आदेरेवस्या
त् अत्ने कालत्रिन् सत्तैस्यात्ते देरित्यादौ चरितार्थत्वात् यथान्यासेतूत्तरस्येसंपूर्व [illegible] प्रवर्त्तते एवेतत्पष्टाभ्य:पर्यो
रेवजसत्पासोरोपश्यात्तत्तु पूर्वया: तस्मादितुत्तरस्यादेरितिनसूत्रितमित्यादि मनोरमाग्रंथस्यापि अयमेवाभिप्राय
तिश्चेत्तत्तु यथाश्रुतसत्रे निराकरणपरतयैवमनोरमायां जयंति तद्व्याख्यानसत्रितमित्यस्य अने कालत्रिसत्त्वा
त्याक् नसूत्रितमिति नार्थ: आदेरिसंशयस्य सर्वादेशवाधकत्वायत्तेरित्याद्यग्निमग्रंथविरोधात् किंतु तेवृत्यानुकू
ल्याय स्वरूपमिति सूत्रात्याक्नसूत्रितमित्यर्थो नुपेय: एवं चानेकालत्रिसूत्रात्याक्सूत्रितेतु नास्यवद्दोषः इ
तिमनोरमाग्रंथाशयः इति एवंस्थिते निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिलाभाय तस्मिन्निति निर्दिष्टे इति सूत्रे तस्मादित्युत्तरस्यादे
रित्यस्माद्प्रागेवपठनीयं अन्यथा तस्योत्तरयारपर्पसूत्रात् इत्युक्तदोषस्तु दुष्परिहरणीय: तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति त्यत्रत्या
व्यक्तं वाक्यं तत्रोत्तरस्यपरतुवर्त्तते सा च षष्ठीनवषष्ठीवषष्ठीस्थानेइत्यस्यप्रवृत्ते तत्राचापर्यवसानस्य: पंचमीतिर्द्दिशेन विधीय देरि४
मानंकार्यं तदुत्तरसंवंधि उत्तरस्य स्थाने यद्विधीयते तदादेर्भवतीति इत्यं वाक्यभेदेवाख्यानाप्रयणादनंतरस्य
तिन्यायनादेरित्यश एवसर्वादेशेन वाधा [illegible] ते नत्तरस्येत्यंशोपीतिनास्यवद्दवेकि [illegible] दोष: वाक्यभेदेनव्याख्या

पतू२ ने२

त॰बो॰
४
ननु तत्र रस्यादेरित्यसमस्तन्यासकरणेन लभ्यते अन्त्ययोस्तरादेरिति तत्र स्वरितमित्येव वदेत् किंच अष्टाभ्यइत्यस्य हि योगविभागं च मनि
नष्टवपरसाधारणतया अष्टनोङ्गात्परश्शसोरित्युक्ते अष्टनोऽङ्गसंज्ञानिमित्तभूतौ यौ जश्शसौ तावेव वृत्तौ प्राप्य स्थितिकावितरे
तश्च व्याहुत्तरयोरेवौशस्यान्नतु पूर्वयोरिति दिक् स्वरितेनाधिकारः अत्रेत्स्य मूर्धन्यतल्लक्षणेत्तरीया अधिकारो विनियोगः
कियद्दूरमधिकार इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणं यथा आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः ननु प्राग्भ्यासविकारेभ्य एवेत्सा
रियत्र स्वरित इति समस्तम्यं तस्वरितेदृष्टेऽधिकारो निवर्त्तते इत्यर्थः कः स्वरितोऽधिकारार्थः कश्च तन्निवृत्त्यर्थ इत्यत्र तु व्याख्या
नमेव शरणं नन्वे [illegible] वं व्याख्यानादेवानुवृत्तस्य ननु वृत्तीस्तः किमनेन सूत्रेणेति चेदत्राहुः स्वर्यतेऽत्र संग्रहापेदं सूत्रं कृतं
तथाहि अधिकः कारोऽधिकारः अधिकं कार्यं गौणेपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः तथाच गौणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते अप
दानाधिकरणेहोतत्र स्वमितः पान्सः किंच अधिकः कारः कृतिरियं यत्पूर्वः सन्परं बाधते यथा तुमचिरत्न्यज्ञावेमो
तुडिरस्यादिक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वे संगृहीता भवंति तत्र तत्र स्वरितत्वाभावेन वगतार्थत्वादिति परनित्येति परालि
संयथा तुदादिभ्यः शः तुदति इत्यादि भ्यंश्च मरुणाहि परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् शाम्नमो तथाधिन वाव
धिन वामः परमपि लोपश्चास्यान्यतरस्यामित्युकारलोपं बाधित्वा नित्यत्वाद्दागुत्तमस्येत्याट् परादंतरंगं यथा जम
येदेवमनुष्याः इह प्रथमचरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञा विभक्तिनिरपेक्षत्वेनांतरंग
त्वात्तथा स्त्रव [illegible] तेर्णिश्रीतिन्विहि-हित्वं लघूपधगुणं दंतरंगत्वाद्वर्णडः अत्र तु स्तुवत् परादपवादो यथा परमप्यनेकाल्लि १४

ति [redacted] सवर्णदीर्घं बाधित्वा डिः पूर्वत्वं तादेशात् इष्यते त्वस्थिरदीर्घीसन
इः निसादंतरंगं यथा ग्रामणिनी कुले निर्मवी कि भवीति तुमं बाधित्वा कस्य अन्तरंगत्वात् क्वचन गुणेऽपि न जंत्वा
२ क्षोनस्मात् अंतरंगोपवादो यथा इत्यादिः नीशः परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा नरंगत्वा दाक्गुणेपणिम प्रासे यथा दत्वा
त्वा वर्णदीर्घः तथा उत्रो गतः सुद्धो सुत्वः इत्यत्रो तरंगत्वादियक्षि उ वाहि च प्रातेऽपवादत्वादृद्धि ने काचङ्ग्यो सुपित्व इति४
पर्णाय यथाव वादोन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परोऽतरंगाभ्यां बाध्यते एवं तथाहि डिघुसे तदृन न्यायं उकार युक्ते त्वतङ्गाद्वि
चरितार्थत्वा न्नातद्ध्नि न प्रवर्त्तते किं तु परेणानेकाल्त्वशिदिस्य नेतबाध्यते जीवितानं वनात् स्वयजे इदं ग्रामे इह सर्वेष्वं इ
ह१ अन्नापजा इदं इंग्रामइ इहसर्वइइत्यमिति स्थिते अंतरंगोऽगुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते नस्यू समानाश्रये देस्यारिः चोशः इत्यादौ चरि
तार्थत्वात् असिद्धमिति तेन पत्वावेदमिसादौ णत्वे इत्येत्वेन अकृतव्यूहृति अकृतकार्याइत्सर्थः एवंच सर्वस्य शास्त्रे वेपत्यं स्याद स्म
त अाह निमित्त विनाशोन्मुखे इह इति लोकसिद्धार्थकथनमेतत् यथा अन्नरार्थे नाप्येतत्कथनं कंउहूते वितर्कय ते इति कुड्य
कावं विशिष्य महोव्यूह विनाशो न्मुखनिमित्तकं कार्यं अकृतो व्यूहो येस्तेऽकृतव्यूहाः इति यद्यत्कृतमपि शास्त्रेति वर्त्तेयत्री पि६
ति परे भावानपमाने फलं च तुल्य तथा पत्कल व्यूहाः इत्येवत्लघुप्रहात्तनाच्छिपंकस्य दूरादस्यर्णने वरमिति भावः नकुर्व
तीति यथा निबद्धु बीमित्यादौ त्वमसोरिटमं तरंगत्वात्याप्तमपि नाविनाशप्रसा गुणेन वलादित्वं नेदृशी सालोचना कुर्वंतीत्यर्थः ॥ ०॥
इति परिभाषाप्रकरणम् ॥ ०॥ इकोयणचि अस्याहारस्य हृणेषु तवाच्यवाच्य प्रसिद्धा तदेशा पूर्वत्रारमोनदीर्घत्वादिम इति तिर्हैव्या
त तेन इक शब्देन पंटपर्शः हातेयणशब्देन चत्वारः भाव्यमानस्याणः सवर्णग्राहकत्वात् एवं चेह यणि तथा भवाचोनि
इह हलं हलात् नेषां कैव भाव्यमान स्याणः सवर्णवाचकत्वाभावेनपणवाच्य यकारादिवाच्योनामभावात् अतो नास्ति यथा

न्यायादिति५

अ॰ चो॰ संयमं तत्र च स्वार्थबोधात्सूर्वभावित्वं शक्यार्थतानमाशय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यं एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यां अकारलकाराभ्यां प्रसे
कं त्रिंशत् उपस्थितो लकारारेफादेशस्य अकारालांलादेशस्य च प्रसंगात्समादिष्टस्थानेतरतमसूत्रेणैवेष्टसिद्धिरिति अनि
२५ ष्टेत्यानुपदं वक्ष्यति स्थानतेंऽतरतमो दिति अचीति कस्मा द विप
र्ययस्याकांक्षायामर्थादिति इति संबध्यते संहितायां विषय इति दध्यत्रेत्यादौ कार्यनिमित्तयोर्यद्व्यतिशयितसंनिधिर्विवक्षितस्तदे
व परमभवतीति भावः अत विच परोद्वेति परोऽनुनासिक इतिसूत्राद्धपरो वेति चानुवर्तते अचो रहाभ्यामिति सूत्राद् चो द्वे इति
च तदाह अचः परस्य सादि एवं चात्र वाग्रहणानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धे द्विग्रहणंतिष्ठुणाकरणस्य सर्वत्र शाकल्यस्य दीर्घादाचार्याणा
मिति चं स्त्रेत्र स्यं नारं भणीयमिति भावः अचइति किं ताद्रात्म्यमित्यादौ मस्य द्वित्वं मा भूत् अनचीति वदिपर्युदासः स्यात्र
दा॰ ८ तेन मत्वयुक्तं अन्यसदृशे तयो रंगतिरिति न्यायाद चमिन्ते अच सदृशे वर्णे हलीत्यर्थः सानतो लाघवाद्भुत्तीसि ववदेत्व
तस्मात्समसप्रतिषेध इत्यादि नच वीति एवं वा वसाने विद्धित्वं भवति वा कुवाक्क स्थानेबदादेशा आदेशात्केते सस्वरूपभेदा
दस्यातिप्रयुक्त कार्याणामप्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते अस्तन्वः आर्द्धधातुके विवक्षितेधात्वादेशो धातुवत् तिनाचापदिस्या
द्वियानुप्रसंग्या भव्यम वास्तवः किमतः कः वंगादेप्रोगवत् तेनद्द्मादेश दीर्घोऽसंभावाः केन का भ्यां केः आदेशग्रहणं किम
र्थं स्याति वदिसेतावतैव सर्वं विधिशब्द महिम्नातल्लाभात् यथा पित्तवदर्थी तदेस्त्वे पुत्रवदिति गम्यते इति चेदत्राहुः द्विविध अ
देशः प्रत्यक्षत आनुमानिकश्चेति अस्तेर्भूरित्यादि प्रत्यक्षः तेनत्वित्यादिस्त्वानुमानिकः एत दित्यत्र हि इकारेण कारांतः स्या
त्ति अनुमीयते इकारेण कारांत आदिशास्त्र घात्वतेस्मारितिकल्पितोऽर्थः तत्रासस्यादेशग्रहणप्रसंगस्ते वा ग्रहणं स्या
त्तानुमानिकस्य आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्यापदिग्रहणेन पवक्तिवित्याः स्थिडि तन्वात्स्यदसंज्ञासिध्यतीति नन्वेस्मरीत्यादिय २५

५२

यत्सुतमेवास्तु एकदेशविकृतमस्तुतमेवास्तु एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सदृत्वं भविष्यतीति चेन्न अर्थवत्स्येव स्थान्यादेशा
भावविश्रान्ते वोच्यत्वात्तस्यैव प्रसंगसंभवात् तथाहि षष्ठीस्थानेयोगेत्युक्तं स्थानं च प्रसंगः स चार्थवतः अर्थप्रत्ययार्थं शब्द
प्रयोगात् यद्यपि लिः सिजादावसंभवी तथापि सत्तिसंभवे अर्थप्रत्ययस्त एव प्रसंगो ग्राह्य इत्यनेनैवादेशांशेन ज्ञाप्यते उ
भय सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते इति परमिदार्थवत् पद्यते नेनेतिस्य
त्वतः यद्यपि सर्वे विकारस्तु नरानित्यत्वानुपपत्तिस्तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यं एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् अ
नल्विधाविति किम् पञ्चालानां विधिः पञ्चालाः परस्य विधिः पञ्चालानां विधिः पञ्चालान्विधिस्तत्र मा भूत् तत्र नाल्विधौ य
था भूद्रास्केन अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवद्दत्वमाश्रित्य यवापे इति णत्वं प्राप्तं अल्तं परस्य यथा द्यौः पंथाः
इत्यहल्ङ्याब्भ्यो दीर्घो वा न अल्विधौ यथा द्युकामः अत्र दिव उत्वस्य स्थानिवत्त्वात् लोपो व्योर्वलीति लोपो न व उत्वविधिस्था ८०
मर्थ्ये लोपो न भवति प्रकर्षयुयानमित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् अल्विधौ पजः कः कंदुष्ट अत्र पजः संप्रसारणस्य
स्थानिवत्त्वाद्धशि चेत्युत्वं न त्वे हस्य स्थानिवत्त्वेन जातत्वे अहुर्व्यादेशः त्वकं तत्तसिर्वेषामिति नित्यं लोपेन
इष्ट इति रूपं सिध्यत्येव निवाच्यम् कपिष्ट इति पांशु रासिद्धिप्रसंगात् सिद्धांते तु कंदुष्ट कपिष्ट इति च रूपद्वयम्
स्तुपगम्यते अत्र त्वे हस्यात्यवयवे ए वग्रह्यते तेन रामाय इत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिध्यति तद्धि धौ हि पजादिलुमाश्रि
त्य पजश्चादेशावयवो न तु स्थान्यवयवः तथा अक्रुदितो मित्यादौ कृदादिप्रभृति वलादिलक्षण इट् न सिध्यति तदेतत्
दाह न तु स्थान्यलाश्रयः इति अप्रत्ययेणेह यथा वयं वित् न तु प्रधान्यनेन वा सामग्र्येन प्रपञ्चत्वं त्र वक्तादिलक्षण

त॰बो॰ इएत सवः परस्मिन्पूर्वविधौ स्वः किं आगत्य वास्य पीत्यनुनासिकलोपस्तु कि कर्तव्ये न स्थानिवत् परस्मिन् किम् आदीध्येति
१९ सत्यपि इट एव तस्य परनिमित्तं न तेन पीवरीयोरिति लोपे कर्तव्ये तन्न स्थानिवत् पूर्वविधाविति किं नैधेयं निपूर्वाद्धञ उपसर्गे
घोः किः आतो लोप इति च इत आनिज इति ढक् आलोपो न स्थानिवत् आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेनु अचत्वाडुक न स्यात् त्वत्र
त्वव्यपदेशो नह्यत्वं विरुद्धत्वाद्बाध्यते नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते ननु एवमपि विधिग्रहणं कार्यं पूर्वस्येति कृपाः का
यीकः सेत्स्य इ स्यर्थस्याहेतुं शक्यत्वादिति चेन्न पूर्वस्य विधिः पूर्वस्माद्विधिरिति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणात् यद्यप्यत्र पं
स॰ले चमीसमासे पद्वौ नोक्तस्तथापि पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति फलं तु अदव्यवधे इत्येव लभ्यमिति पदादिव्यवहते स्वीः
क्तत्वमः अलविध्यर्थमिति तेन वव्रुक्षेत्स्य त्रवसः संप्रसारणं न तरत्वस्स्यानिकत्वेन संप्रसारणं तया न संप्रसारणं
इति निषेधात् नचोरद त्वं परनिमित्तं न तेति वाच्यं आग्निहिन्नस्य पेपरे तद्विधानात् पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पंचमीसमा
सपक्षस्यतु प्रयोजनं तत्रंवत्ति तन्वते इहयणादेशस्य स्थानिवत्त्वान्नेट् अत्रहि तनिस्थं गं निमित्तं तबस्यानिमत्ताडुकारात्
वेमिति न विदं न प्रयोजनं बहिरंगस्य परत्वासिद्धत्वाद्दिडागमस्यात्रो प्रसक्तेः नचननाजानं तये इत्यतिनिषेधः पत्रांतरंगे
बहिरंगे वा वाचारणं तयेमिति हद दत्वादिमते निषेधप्रहृतनावपित्तं तरकार्यं यत्राच आनंतर्यमाश्रित्त बहिष्टप्रवृत्तिरिति
यदेमते नदमावात् नचैवमपि विपचन्तिति प्रयोजनं प्रमवत्स्यव इहहि त्वंतेरकारस्य चड्·कारस्यच अन्तेनो गुणेइतिप तत्र५
रस्यपरत्वेतस्य पदादिवज्ञ वाक्ति ग्रहणेन ग्रहणे मति सिज्झस्यैति चजुसप्राप्तो नाति लिलोपस्ये कादेश स्ववा स्याति
वा२ वक्तोन्तमवतीति वाच्यं वेत्ते हित्तजे वानंतरो किः संवतीति नस्ताहचर्यादसस्माद्पि लड्·एव जुसिविधानात् नचास्ति
कामाहवर्यस्तुड·एव ग्रहणे मस्त्विति श्रांक्य विप्रतिषेधपरमिति परस्माहपर्यस्य वलीयस्त्वात् नचैवमप्यपरस्मादित्य १६

अपी४ म२

१

द्वादेशस्य निवारणाय पंचमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति वाच्यं च ढकोऽस्य चालोगुण इति परस्पेत्कते ऋस्याभावाद्द्वादेशा
भावे आकेः अत्रत्वेकादेशस्य परादिवद्भावेऽक्ग्रहणेन ग्रहणं न भवति अचि विधावंतादिवद्भावाप्रवृत्तेः अस्यामवजेद्ग्रमिला
लो३ दोसर्वदीर्घादुर्वारएव स्यात् अमुवा परादिवद्भावस्तथा पिऊकारस्य न्स्यादिसदादेशश्च कालेध्ये अंतादेशो नस्यानिवद्
भावविधित्वात् तस्मात्पंचमीसमासपक्षो निरर्थक एवेति चेद् त्रऊः पंचमीसमासप्रयोजनं तथा अवोपचन्तित्युदाहरते
भावेतसु नेहसाहचर्यं नियामकं तथा सूत्रे क्षिप्रिश्रवुरिति सूत्रे त्वकेत्वाद्यर्थग्रहणात्त्यकास्साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयते एवं च भवतेर्यङ्
लुकि अभ्यासस्याभ्रयस्य जुस्सत्प्रवृत्त्या अवोवुवुरिति रूपं सिध्यति आत इति नियमस्य सिचः परत्वमात्रित्वपि जुसभ्यासस्य मात्रप
रत्वाभावादिनिर्बाधत्वात्तत्वात् अत एवाभ्यासा अवो जुस नित्यत्वाधुक् अवोवुवुरिति भूतेयङ्लुगंते भूकं तथा चापि पचन्ति
त्येन सिद्ध्ये पंचमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति अचेत्वा ऊः पंचमीसमासपक्षप्रयोजनं तथा माश्चेवमिदिति माथिति कङ्स्य
लोप९ लोप्युदाहृतं तत्रान्तरस्यैव पर्यायेण कार्यो यद्यपि पङो कारस्य स्यानिवद्भावं विनापि एकाच्त्वपदे वृत्तत्वादित्यत्र विहितं वि
अपाणा६ योपणादेवद्रावनिषेधा प्रवृत्तो निदेर्यनान्त्र चिवे निदिते तेति सुसाध्यम् तथापि माथितिक ङ्त्येन निधर्यसपक्षो सुपगत व्यः न च
माथितं पण्पम स्यामाथिनिकङ्स्य नापि न दृस्य पण्प मिति वकि ङ्कादेशोच त्वंते पस्येति वेत्स्योपा दि सुसुर्णता दिति ङ्कः
स्याते अप्रयुज्यमानोयः कादेशः सोप्यलोपस्यस्यानिवद्भावं विनैव सुपरिहरः वस्यकङ्स्य मस्याः सादेश्यायारकार ण्यारणार्थ
ङ्स्य सुपगमे अल्विधित्वेन स्यानिवद्भावप्रवृत्त्या वस्यानिकङ्कादेशो न भवतीति कादेशाप्रशक्तेर्माथिकं इति रूपसिद्धौ
किमनेन पंचमीसमासपक्षाश्रयणेनेति वाच्यम् माथितपतेः क्विपि टिलोपणि लोपयोर्वेरपृक्तलोपे च माथि ते नचरत्तीति
माथितिकङ्स्य नचरतीति विकितस्य ङ्कादेशासिद्ध्येतत्पक्षस्याव स्यकत्वात् नद्यन्तस्याः निवद्भावं विना ङ्कादेशः सुपरिहरः काद्देशाप

३६ ति३ वा१६:१

त॰वो॰ नापितादृशाकारस्य नोभाव: शाकच: माधियतिक इति भाष्योदाहरणस्यैव मानत्वादिति स्यादेतत् पूर्वत्वस्य सावधित्वेन तस्मिन्निति स्यैवा हि१
१७ त्वेर वधिमुच्चितम सन्निहितं चेह त्रयं स्थानी आदेशो निमित्तं चेति त्रयाणां स्थानीनामवधित्वस्यादेशेनापहारात् नाप्यादेशनिमित्ते वे
याकरणइत्यत्रैकारस्यायादेशात्परे विल्वाशुकपाह अच: पूर्वत्वेन दृष्टस्येति पूर्वत्वमुपलक्षणं ननु विशेषणमिति भा
वः नपदान्तपदोत्तादीनांचरन्ता नाधः तत्तो विधिशब्देन कर्मव्युत्पत्त्या समासः विधिशब्देन भावसाधनो विधानं
त्वे५ विधिरिति स्ववर्तुं तेनायं शाल्वात्मकेसं व्यपते पदस्य चरमावयव इति हृद्व्ये तीति हृद्यावी: हृद्यं वेतीति कान्तमाच वदे५
ष्टव ते वयतित्यत्तो क्विप् इह लोपेऽचोरिति लोपो न टिलोपस्य णिलोपस्य कास्थानित्वात् न च सुवंतो लिजितिहर वदे
इत्यादिमतश्चैतत्ते विलिष्सुवापदत्वान्तपदान्तेति निषेध: शाकच: विधेयस्य लोपस्य पदान्तवर्णत्वात् पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व७
भाख्यानेतु नपदान्तेति स्थानिवत्वनिषेधाद्धलोप: स्यादेवं सा दिमतोरमायोस्यितं द्विवचनादीवेति यलोपादय: आदिग्रा
वार्थ: वरेइतितु वरेयोजादेश: स न स्थानिवत् इति व्याख्येयं सह विकल्पाभावे पि निपातनात् द्वंद्व: सहम्पत्लुक् च अथादा
सं ति ५ हरणानि पदान्तेकाणि कौस्तः इह पर्णभावादेशयोः कर्तव्ययोः असोरलोपो न स्थानिवत् नेवकारो कार्यो द्वितीय पदानिसं
संस्क्रियेते इति पदेभ्यः स्थानिवत्वादच: पूर्वत्व स्य सत्वात् यथा गावः गोवेत्यादावोकारस्यावादेः कर्तव्ये अच: पूर्वस्य लोप:
न स्थानिवदित्युदाहार्य अनेहि लोपस्यान्सकारात्पूर्वत्वेन दृष्टत्वादोकारस्य द्विर्वचने सुप्सु पास्यनाजानं तयेः इतिनि
षेधात् हि रिंगपरिभाषा त्र न प्रवर्तते स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्यात् एवं क्वचिदत्र नाप्युदाह्वरे याया वरः यातेर्यङन्ताच्च
यङ इति वरच् अतो लोप: टिचेत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् यलोपोयातिः याते र्यङ्नतात् क्विच अतो लोप: यलोप: श्व १२

मे चञ्चुतो लोप १ स्यानिमतादच: पूर्वत्वविरहादेवाल्लोपो न स्थानिवदिति
तावन्नवीक्यादेपा ५

ल्लोपस्यस्थानिवत्त्वादात्तो लोपः यलोपः नचपुनरालोपः शंक्यः विरामलुङ् न्यायेनालोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवत्त्वाच्च
ननु यदि यलोपविधिं प्रतिस्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि कथं वाय्वोरिति उच्यते असिद्धवदत्राभादिति यणः सिद्धत्वात्तयलो
पः अनुनाजातं तयेद्युतिनिषेधः उत्तरकार्यं अच आतं तयेयत्र तत्रैव तदस्य प्राप्तमात् किंच अत्र स्वरदीर्घयलोपेषु लो
पाजादेशएव नस्थानिवदिति वार्त्तिकमस्तितेनात्र स्थानिवद्देवभवतीतिनदोषः स्वरे विकीर्षिका ईकारस्यलितीत्यु
पो ५ दात्तत्वे कर्त्तव्येसनेऽतालोनस्थानिवत् नववदितितीत्या रंभसामर्थ्यम कारकइत्यादोसावकाशत्वात् सवर्णानुस्वार
योः शिशिविक्तसोरक्षोपोनस्थानिवत् बह्येष्वनुस्वारोनस्थानिमहान्ब्रः पूर्वद्युतिलस्यपरसवर्णेकर्त्तव्ये अल्लोपस्यस्थानिव
त्त्वप्रसंगएवनास्तितथापिस्थानिद्वारा अनुस्वारापिदृष्टइत्यस्यैव तत्प्रसंगद्रष्टाङः ननु सवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोव्या
देशग्राक्येनुद्युतिकिमनेननस्थणनुस्वारग्रहणेन सत्यं दृथग्ग्रहणमावेयत्रपरसवर्णस्तत्रैवेत्तिसंभाव्येत तथा च यत्र
नपरसवर्णप्रसंगः शिंषतीत्यादौ तत्रस्थानिवद्भावं निषेद्धुमनुस्वारग्रहणं एवंयत्रवरे अजादेशस्यप्रसंगोनास्तिया
तिरित्यादौ तत्रयलोपेस्थानिवद्भावं निषेद्धुं वरे ग्रहणं दृथग्यल्लोपग्रहणं त्कं तमितित्रिय दीर्घेप्रतिदीव्यप्रतिदीव्ना ह
न ५ तिन्विति दीर्घकर्त्तव्ये अल्लोपस्थानिवत् यणादेशस्तु स्थानिवद्भवत्येव लोपाजादेशएवनस्थानिवदित्युक्तत्वात्तेन
हतिन्वित्युपधापावेति दीर्घोप्रहत्याकिर्योगिर्योदित्यतुरित्यादि सिद्धं जसिसन्धिप्रमेत्रदनेष्विः अदेः क्तिनिवकुलं
दृवंदसीतिघसादेशः घसितिमसोर्हलीत्युपधालोपः झलोझलीतिसलोपः झषस्तथोरितिधत्वं धस्यझलांजशीतिजश्त्व
कर्त्तव्ये उपधालोपोनस्थानिवत् समानस्यछंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्वितिसः समानासन्धिःसग्धिः नचात्रसलोपधत्वे
चकर्त्तव्ये पूर्वस्मादपीतिस्थानिवद्भावात्सग्धिरितिरूपंनस्यादितिशंक्यंपंचमीसमासपक्षेतस्यानित्यत्वात त्रातिझायांसत्यां

त॰बो॰ १८ ति लिंगात् तथाहि तत्रसेटीतिपदं तन्तावदनिट्त्वार्थं सिजंतो दृसंभवात् ननु संतपितः पश्चुविस्पष्टत्रयस्यविभाषेती
त्निषेधेसंभवत्सेवानिट्त्वं सतीवं नेतितिविकल्पतेट्त्वादितिचेत्तयस्यविभाषेत्यत्रएकाचइत्यनुवृत्तेः अन्यथा दरिद्रि
तद्रुतौ ग्रन्तस्यात् तत्र न नयतिदरिद्रातिभ्यः इतिवार्तिके न सनोविकल्पतेट्त्वात् तस्मात्कष्टावधारणार्थं सेट्ग्रहणं
द्दरिद्र तेर्णिलोपो नद्रुततः प्रामिति अन्यथाकारित्तमित्यादौ णिलोपेकृते एकाचउपदेशे इतिनिषेधः स्यात् इतिप
दित्तुपूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वं नहिणिलोपस्य वधान्नानिषेधप्राप्तिरेवनास्तीति सेटीस्य तदर्थकं सन् तस्मात् सतं ज्ञापय
नीतिस्थितं ननुजन्मविधौ यदिस्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि पदपतीस्यमानवोर्निनी विभक्तिमाक्षिप्य पदत्वाज्जश्त्वं स्यात्
मेवंदृष्टवदिस्मतिदिश यामसंज्ञायापदसंज्ञायावाधाजश्त्वप्रवृत्तेः चरिज इत्यनुः जक्षुः घसेर्लिटि अत्र तुस उसच गमह
द्वि॰ ६ नेत्युपधालोपः खरिचेति चर्त्वं प्रतिनस्थानिवत् भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवृष्टापिद्धिर्लेय तस्य वर्णत्तु स्वारदी
र्घजस् चरः प्रत्याख्याताः न स्यात्तु मलोपे धत्वे च कर्तव्ये स्यानिवत्त्वाशंकैवनास्तीति बोध्यं अदर्शनं लोपः अत्र नद्
शितोनसामान्यवचनः दृशिनं ज्ञानं तद्दिह शब्दानुशासनप्रस्तावात् श्रवणविषयं तत् चक्षुर्वर्णमुत्पद्यते तत्र प्रोत्स्याप्या
सृत्निषेधोऽत्र वर्णानन्तरं वेलोपो वा वैलीत्यादेः प्रकारस्य कार्ये नञ्श्रोत्रस्यावितिश्रोत्रस्य प्रापाएवनिषिद्धत् प्रयोक्तृवा
पारतंत्र्यात्रणमनि विद्धं स्यात् अत्राहुः अप्रसक्ति चश्रवणं न तु उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्यात् चक्षुर्वणनिषिधे तद्धेतुभेद
सुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति प्रसक्तस्येति इहस्थानेस्मनुवर्तनादेतल्लभ्यते प्रसक्तस्येति किम् दधि मधु इत्यादौ तु गो
मामाभूत् अस्ति हि तत्र क्विपो दर्शनं तद्वल्लोपइति प्रसक्तविशेषणं भावप्रत्ययलक्षणेनतुवस्यादिवति संयोगान्तस्य

दृतंस्येति अत्रैर्लैंग्यपरिभाषयेतिभावः यद्यपि विशेषणेन तदंतविधिस्ताभात् संयोगस्यैवसूत्रपितुमुचितं तथापि
त्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे दृषत्करोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावयवस्येति द्विवचनांतेन समासस्तु नार्थमंतग्रह
णमिति तिमन्तोरमायां स्थितं संयोगा इति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् एकस्य संयोगसंज्ञा न भविष्यति अंतग्रहणं स्कु
शक्यपणं प्रतिषेध इतिवा चनिकमिदं यद्वा वार्यमाख्यय: व्याख्यानं च बैधाफलो फलीतिफलग्रहणमपत्वकषफलएवलो
पो विधीयते इति अत्र तरंगे लोपे कर्तव्ये बहिरंगस्य पत्वस्यासिद्धत्वमिति वाच्यं च पाष्टीपरिभाषा त्रैपादिकमंतरंगे लोपं न
पश्यतीतिवाच्यं कार्यकालपक्षाश्रयणमात्रं न च न जानंतर्य इति निषेधः उक्तकालप्रवृत्ते लोपे ऽज्ञानां तयोभावात् तदुक्त २
म् संयोगांतलोपयत्न: प्रतिषेधः नवा झलो लोपाद् बहिरंगलक्षणत्वादिति चत्वादिरूपाणीति इह धकारस्य द्वित्वे जश्त्वं च
त्कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति जश्त्वासिद्धत्वाभावेन तत्सगुणभेदात् पुनर्दकारद्वित्वप्रवृत्तौ रूपाधिक्यमस्ति अत्र
केचिदाहुः उकारात्परस्य यरो द्वित्वे कृते पुनरुकारात्परस्य यरो द्वित्वं न भवति निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमु
२ क्तमिति तेषां मुद्गादिगणे वक्ष्यते अत्र उदंत्वस्य बाधः परस्मिन्निति स्यान्निवृत्ता वान्नसंप्रसारण इति वस्यात्वं नेति समा
धानग्रन्थो मत्स्य विरुध्येत तन्निमित्तस्य लिङो भेदाभावादिति दिक् अन्ये तु धकारस्य जश्त्वे कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वि
त्व इति जश्त्वासिद्धत्वाभावात् दकारे पुनर्द्वित्वं न भवत्येव व्यक्तिभेदात् अत एव संपत्ते त्सादेरपरसवर्णद्वित्वं भाष्य
कृता उदाहृतं पटत्संतइत्यत्र सकारद्वित्वसिद्धये पूर्वत्रासिद्धीयम [illegible] द्वित्व इति मनोरमायामप्युक्तं एवं पकारे
पि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ तस्याभाव अंशमित्यादौ ककारद्विर्वचनस्य स्यान्नेति द्विर्वचनरूपत्वात्स्यात्स्यादेव भाष्य केरणभेदात् यत्तु कं
मनोरमायां मेकं स्पाष्यकत्वावकं तल्लक्षणम् तत्कादेवप्रवर्तते इत्येकः पूर्वपरयोरिति सूत्रेभाष्यसिद्धांतितत्वात् कोय

नन्वो पुनर्द्वित्वप्रवृत्तिरन्यथा द्वित्वानंत्यापत्तेरित्यादितन्नवधानलिंवधनं न त्राथानादिशास्त्रदृष्टं तेन क्वचिदेवेकस्मिन्प्रयोगे गुणादिश्रा
१९ स्त्रस्यानुष्टापकत्वेस्यान्न प्रयोगांतरदृत्याशंक्य ज्ञोतिदृष्टमादिशास्त्रदृष्टं तेन प्रयोगांतरेपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेरेवेति सिद्धांतितु
त्वात् ननु सत्त्वस्त्राप्रवृत्तेः श्रामेस्यापत्तिरपिप्रत्वा तितदोषः साहि ञ्नंतत्कार्यंसहितप्रयोगस्याशंक्यत्वात्तव्द्वास्त्रकोटी
न३ मस्यपरिनिष्टितप्रयोगस्याभावात् नव्द्वास्त्रस्यानुष्टापकत्वापत्त्याद्दोमः प्रत्वेतेनुसानास्ति द्वित्वस्यवेकल्पिकत्वेनपावेय न४
क्लिष्ठित्वप्रयोगसहितस्यपरिनिष्ठितत्वेन नेनेव शास्त्रस्यत्कतार्थत्वात् लिटिधातोरितिद्वित्वस्यतुनित्यत्वादानंत्यापत्तेर्व
द्विद्विरुक्तोकल्पनीयार्थात्लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेवविश्रांतिकल्पनादनेभ्यासग्रहणप्रत्यत्वान् अतएवसर्वस्यद्वित्वस
स्यापिनत्तुनःपुनः प्रवृत्तिरित्याह नन्वनेककोमवर्णाद्भूतिश्राकल्पेनरूपांतरमस्त्विति चेन्नैवं समासेतल्लिवधात् मत्वेनि
त्यसमासएवतल्लिवेध इतिनात्र्पसिन्निरसमासयोः श्राकल्पप्रतिषेधः इतिवार्तिकस्यानित्यग्रहणस्यभाष्यप्रत्याख्यानत्ना
तमतोरमायानुजघ्न्रनदकारस्तेनतस्याद्वित्वेनेस्याप्रयेन मुकारद्वित्वेनाष्टौ विसर्गो द्वित्वेनजोडशसुरूद्विधामिति यद्य
प्रियस्यजघ्न्रनदकारस्यद्वयंतास्ति तथापि नतत्पूर्वंगतिमार्गियत्वेवमुक्तं सुधुपास्य इतिकार्त्तेकरणेल्कतावरुत्वमिति
नीयासमासः ननुद्रुत्वरणवद्रुत्वेनः सुधीपिव्रस्यधात्वपातिसंप्रसारणेननिष्पन्नत्वेनसंप्रसारणाबुत्ति पूर्वरूपायनेरिति
चनैवंसंप्रसारणपूर्वत्वेसमानाग्रहणमितिवार्तिकोक्तेः नचैवंमपितनत्सुधिपोरितिपरनिषेधः प्राप्नुयात्अंगत्वेनप्रस
यपरत्तएवतन्निषेधस्यप्रवृत्तेः सुधीत्यनुवर्तमानसुपिपरत्तएवयणनिषेधात् धात्रेशादति अत्ररेफस्यद्वित्वंनद्वित्वप्रक
रणेरुग्रहणात्मामितिमाहाब्धुनेन निमित्तभावेनतरेफस्यकोपित्वबाधनात् सुधुप्रुपास्य इत्यादौतुस्यातिद्वित्वेननामित्त
त्वनिमित्कोमबाधते नत्सुपरितसुनरस्यवायत्वनुपित्युपइत्यादिनिर्दशात्ज्ञापकान् नकाररस्यतुद्वित्वंभवत्येव नचैवंस

न३

लोपहृपद्धवं नारिनी तिस्त्रीप्राक्रोशं प्रायेण प्रवर्त्तते इति स्त्रीलिंगमुदाहरति पुत्रादिनीति इहसुप्यजातावितिणिनिस्ततः परे
चेति आदिनियः पुत्रप्राद्धस्तस्मि न्परे पि पुत्र शब्दस्य न द्वे स्तइत्यर्थः वा हतेतिति द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वे वार्त्तिकमिदं
रमणीयमित्येके चन्द्रे वुहतजग्धयोः परतः पुत्रे स्यवा न चिचेत्ति द्वित्वं नान्यस्यामिस्यादिनियमस्तनवात् तद् एमारमणीय
मेवल्ला हुः पुत्रहतीति पुत्राहतेयया सामस्त्यागपूर्वं पूर्वपर्येतिङीप् एवं पुत्रजग्धोपयास पुत्रजग्धी अचोरहाभ्यांम
वः किमकृते इत्यादी तकारस्य मा भूत् ह लीयमानं हल्तः किन्त्वा प्युडू हप काण्दी ना पकारादौ परे यथासनवमुदाहरणं
नुमंत मुह्ल्रुपास्य मध्वरिः अत्र पणोमयः इतिमयः परस्य यस्य वे स्य च द्वित्वे कृते अनेन लोपः इल्लन ऊर्ध्वं वकृमेः
अनत्ववोरहाभ्यामितितस्य नस्य द्वित्वे कृते लोपः प्रसङ्गात्सुग त्यौशः सन्ते सुतः अत्रा न चिचेति ङां प्राङ्
ते अनेन ङकारणकारनकारणां लोपः स्यादत्येति ज्ययाहरति सत्रादन्यत तस्यामित्यनुवर्त्तते इति भावः लोपारमफ २०
लं तु इति आदित्यशब्दादित्यदित्यात त एय प्रत्यये यस्येति चेत्स कारलोपे अनेन च पत्लोपे आदित्य मित्येकं पकार
केरूपं सिद्धतिनान्यथे तिभावः न चापत्यस्य तद्धितेनातीस्य तेन पत्लोपे कृते एकयकारकं रूपं सिद्धं तीति
वाच्यम् अदितेोजातआदित्यइत्यादिविद्यहायीतस्याप्रवृत्तेः यथासंख्यविज्ञानादिति उक्तोदाहरणे पुत्लापार्यं
नफलोपवादिकस्यै के परतेनुदाहरणं नावाचुयथासंख्यमत्र मिहनोपत्यत्वम् माहात्म्यमितिमलोपो ने स्यार्थः
हलोपरपरिमवर्णेलोप इति तुनस्य विन्तं मर्धेः शार्ङ्गमित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः एवं क्रमादितिनन्वत्रैवं य
थासंख्यस्तत्रं व कुमुवितं प्रस्माहरगहणे वुतद्धत्यवाच्यनिक्छलहणेसुपगमेपित्वद्वयार्थवाधात् पूर्वभावि

श्रो ३ एव ३

ग्रकार्यता नयादप्य यथासंख्यत्वस्यापवर्गपवक्तव्यत्वात् अन्यथा एचां क्रमेणाय् वा यावो वसिध्येरन् मैवं अंतरतमत्वेना
पितासिद्धेः तथाहि एचः संध्यक्षराणि तत्र संवृताकोरताल्वस्य एकारस्य संवृताकारतात् लव्यो पु संवृताकारोस्य
स्पष्टेकारस्य तादृश एव अवू ओ औ तरां स्यपत्वादैकारैकारस्य प्रध्यर्द्धमात्रा अकारस्त्वर्धमात्र एवमौकारेप्युकारोऽ
ध्यर्धमात्रा अकारस्त्वर्धमात्र एवं विवृताकारत्वात् व्यस्य एकारस्य विवृताकारतात् व्य आ पविवृताकारोऽस्य
ओकारस्य विवृताकारोऽस्य आवृ वो तोपि प्रत्यये यी तिकि नाम्नो नो मांप्रत्यये किं गायान्ते यकारादाविति यन विधि
द्विति स्त्रस्यापवादस्तेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति वार्तिकेनापूर्वमर्थो लभ्यते आदेचोरिति पूर्वसूत्रे ।
तयोरेव वांतो प्रतिस्थानित्वेन निर्णीतत्वादिति भावः अध्वेतिमानार्थमिदं गोर्यूतालो के पिवांतादेशः स्यात् समुदाये
नाध्वनः परिमाणं गम्यते चेद्रित्यर्थः गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम् निपात्यते इति कि नं तत्वेनेत्यर्थः ननु गवां नाध्वमिस्य
ग्रमले मापद्वता छलोपा नावे पिग्राव्यूतिरित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः पाकं त्यस्येति वा लोपः स्यादत्र आह वांतद
मध्येति वकारो नुलुप्यत इति एवं च हलि सर्वेषामिति स्त्रेत्योरित्यनुवृत्तावपि वकारस्य परिस्वज्पयस्य लोपः स्या
दिति व्याख्यानस्य नानैसंगच्छते एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते धातोस्तन्निमित्तस्यैव पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदं
मत्र पूर्वेण त्वमस्तु वहति वर्णिश्चात्रेव इति वन्मच्छेनपादिप्रत्ययः यरामिश्च पतेरयोगत्वात् ननु सन्निहितो पिधा
तुः नहि स्वाच यवक्ष्येच क्षय्यति मित्तभवति ऐकारस्थितस्तो वधारणार्थः अन्यथा हि तन्निमित्तस्यैवोपदिभवति २०

व१ व३